સત્યવીર શ્રદ્ધાનન્દ

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

સત્યવીર

શ્રદ્ધાનન્દ

સંપાદક

ઝવેરચંદ મેઘાણી

મુદ્રણસ્થાન
સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય
રાણપુર

૧૯૨૭ : ડીસેમ્બર
બીજી આવૃત્તિ
પ્રત ૨૦૦૦
મૂલ્ય આઠ આના
પાકું પૂંઠું બાર આના

મુદ્રક અને પ્રકાશક
અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

નિવેદન

પહેલી આવૃત્તિ માર્ચમાં છપાઈ નવ માસમાં બે હજાર નકલો ખૂટી જતાં, આ ડીસેમ્બરમાં જ બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનું સૌભાગ્ય આ પુસ્તકને પ્રાપ્ત થયું છે તે પુસ્તકના નાયક પ્રતિનો પૂજ્યભાવ અને પુસ્તકના સંપાદક પ્રતિનો વાંચનારી દુનિયાનો પ્રેમ બતાવે છે. પૂજ્ય સ્વામીનું જીવન આપણા ઘેરે ઘેર વંચાય, હૃદયે હૃદયમાં સ્થપાય અને ડગલે ડગલે અનુસરાય એ મનોકામના, ભાવના અને પ્રાર્થના છે.

રાણપુર
૨૮ : ૧૨ : ૨૭

પ્રકાશક

ઋણ–સ્વીકાર

આ પુસ્તકના સંપાદન પરત્વે નીચેનાં પુસ્તકોનો ઋણ–સ્વીકાર કરું છું.

૧. કલ્યાણ–માર્ગકા પથિક : સ્વામીજીનું પોતાનું લખેલું અને કાશીના જ્ઞાનમંડળ કાર્યાલયે કેવળ સેવાભાવે જ પ્રગટ કરેલું આ આત્મ–વૃત્તાંત આપોઆપ વડોદરા આર્યકુમાર પુસ્તકાલયના મંત્રીજીએ મોકલી આપેલું. તેનાં કુલ ૨૦૦માંથી ૬૭ પૃષ્ઠો મેં તારવી લઇ એ પુરૂષવરની જ વાણીમાં મૂકયાં છે. જરૂર લાગી ત્યાં ત્યાં એમાં રંગ–પુરવણી, જરી જરી કરેલી છે. પરંતુ સ્વ. સ્વામીજીના વિચારો કે ઉદ્‌ગારો સાથે છૂટ લીધી નથી.

૨. THE GURUKUL through European eyes.

૩. 'બંદીઘરકે વિચિત્ર અનુભવ' સ્વામીજીનું લખેલું.

૪. 'અલંકાર' માસિકનો શ્રદ્ધાનંદ–બલિદાન અંક.

એ ત્રણે નાની ચોપડીઓ શ્રી કાંગડી ગુરૂકુલમાંથી શ્રી. શંકરદેવ વિદ્યાર્થીએ મોકલી હતી. તેમાંથી પણ દોહન કરેલું છે.

એ તમામ અજાણ્યા સહાયકોનો હું વારંવાર આભાર માનું છું.

ફાલ્ગુની પૂર્ણિમા : ૧૯૮૩ સંપાદક.

*

આ પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણમાં અપાયેલી રામાયણની રહસ્ય કથાને–સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનંદજીએ ટંકારા મુકામે સ્વમુખે સંભળાવેલી એ પાવનકારી અને પ્રાસાદિક રામકથાને મૂળ હિન્દીમાં ઝીલી, તેને ભાવવાહી ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો યશ ભાઇ કકલભાઇ કોઠારીને જાય છે. આ કથા પ્રથમ 'સૌરાષ્ટ્ર'માં પ્રગટ થયા પછી, દૈનિક અને માસિકોમાં પુનર્મુદ્રણ પામ્યા ઉપરાંત બે ગૃહસ્થો તરફથી પુસ્તિકા રૂપે પ્રકાશ પામી ચૂકી છે.

૧૯ : ૩ : ૧૯૨૭ પ્રકાશક

અનુક્રમ

સંન્યાસી શ્રદ્ધાનન્દ

૧

ભક્તવીર ક્ષત્રિકુળ

જાલંધર જીલ્લાના ઈશાન ખુણામાં, મૈયા સતલજ નદીને કિનારે તલવન નામનું એક નાનું નગર છે, તે મારી જન્મભૂમિ. લોકો કહે છે કે આ જ પ્રદેશ ઉપર પુરાણ કાળમાં જાલંધર નામના દૈત્યની આણ વર્તતી હતી. મહાદેવનું વરદાન પામીને અમર થયેલા એ જાલંધરને ઘેર જોગમાયા શી પતિવ્રતા પત્ની હતી. એ પત્નીના શિયળને પ્રતાપે તો જાલંધરના દેહમાંથી જ્યાં એક પણ લોહીનું ટીપું ટપકતું, ત્યાં એ ટીપે ટીપે એકેક જાલંધર ખડો થતો. એટલે જ રણસંગ્રામમાં જાલંધરને સદા વિજય જ વરતો. એને વરદાન હતું કે જે દિવસ તારી સ્ત્રીનું સતીત્વ ભ્રષ્ટ થશે, તે દિવસ જ તું મરીશ. આખરે વિષ્ણુ ભગવાને છલથી જાલંધરનું રૂપ ધરી, એ મહાસતીને શિયળભ્રષ્ટ કરી કેવી રીતે દૈત્યનો નાશ કરાવ્યો, તે વાત જાણીતી છે.

મારો જન્મ એક ક્ષત્રિ–કુળમાં થયો છે. મારા પૂર્વજો કેવળ જન્મે નહિ, ગુણે કર્મે પણ ખરા ક્ષત્રિયો હતા. સાથોસાથ ભક્તિનો સંસ્કાર પણ મારા વંશમાં ઉત્તરોત્તર વહેતો આવેલો છે. આજ મને મારા મોટા દાદા સુખાનંદ સાંભરે છે. સાચેસાચ એ આનંદની મૂર્તિ જ હતા. પિતાજી પાસેથી સાંભળ્યું છે કે મોટા દાદાનું મુખ નિરંતર પ્રસન્નતાની કાન્તિથી ઝળકતું હતું. ક્રોધ તો એ કદિ કોઈ પર કરતા નહોતા. કોઈનાં દુરાચરણ દેખી દુભાતા ત્યારે પણ એના મોંમાંથી

ફક્ત આટલા જ શબ્દો નીકળતા કે " અરે ભાઈ ! તું ડાહ્યો થઈને ધર્મ પરથી ગબડી પડ્યો ? " એની મોટામાં મોટી ગાળ કઈ ? ' ડાહ્યો ! '

દાદાજીનું નામ લાલા ગુલાબરાય. એ પણ હરિભક્તિમાં તલ્લીન રહેતા. રોજ પ્રભાતે બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠે, સ્નાન કરે, સુખમણિ તથા ભગવદ્ગીતાના શ્લોકો લલકારે, ને પછી કબીર ઇત્યાદિ ભક્તનાં ભજનો ગાયા કરે. ભક્તિની એ મસ્તીમાં પણ ક્ષત્રિવટની કેવી ખુમારી ભરી હતી તેનો દાખલો દઉં : કપૂર્થલામાં પોતે રાણીશ્રી હીરાદેવીના એજન્ટ હતા. ને મહારાજા નૌનિહાલસિંહ ગાદીનશીન થયા ત્યારે રાણીજી પોતાના બન્ને કુંવરને લઈ જાલંધર આવી વસ્યાં, એટલે દાદાજી પણ મહારાજા નૌનિહાલસિંહની લાલચોની પરવા ન કરતાં પોતાનાં અન્નદાતા રાણીજીની જ સાથે ચાલ્યા આવ્યા. રાણીજીના પરિવારની સાથે જ પોતે રહેતા હતા. બન્યું એવું કે રોજ પ્રાતઃકાળે ચાર વાગે દાદાજીના પંચમ સૂરમાં ગાજતા ભજન–લલકારથી રાણીજીના કુંવર વિક્રમસિંહની નિદ્રા ઉડી જતી. રોષે ભરાઈને એક દિવસ કુંવરે દાદાજીને કહ્યું,

" લાલાજી ! પરમેશ્વરનું રટણ શું આપ મનમાં મનમાં નથી કરી શકતા ? "

દાદાજીએ પરખાવ્યું, "મારા મનમાં તો નિરંતર પરમાત્મા વસી જ રહ્યા છે. પરંતુ ભજન તો ગાઉં છું એ નાદાનોને માટે, કે જેઓ પ્રભુ–સ્તવનની અમૃત–ઘડીએ પણ પથારીમાં ઘોરતા પડ્યા છે ! સમજ્યા કુંવર ? "

આવા નિર્ભય પ્રભુભક્તને ઘરે મારા પિતા નાનકચંદ્રનો જન્મ થયો હતો. એને પણ બચપણમાં જ દાદાજીનો પાસ લાગેલો. રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઉઠવું ને પૂજામાં બેસવું, એ નિયમ ચૌદ વર્ષની વયથી શરૂ થયો અને છપ્પન વર્ષ સુધી–એટલે કે મૃત્યુની ઘડી પર્યંત ચાલુ રહ્યો હતો. પિતાની

ખુમારી પણ વારસામાં જ મળી હતી. કપૂર્થલામાં થાણદાર હતા, ત્યાં વજીર સાહેબની સાથે ટપાટપી બોલાવી અને થાણદારીને ઠોકર લગાવી. સિયાલકોટમાં ખજાનચી નીમાયા. ત્યાં પણ અંગ્રેજ અધિકારીને શેકડું પરખાવી નોકરી છોડી દીધી. અમૃતસરની તહસીલમાં નોકર રહ્યા. તહસીલદાર પર રૂશ્વતનો મુકર્દમો મંડાયો. આખી તહસીલ પર ગુન્હો સાબીત થયો. તમામ બરતરફ થયા. પરંતુ મારા પિતા સામે એક પણ પૂરાવો ન મળ્યો. એ નિર્દોષ ઠર્યા. છતાં ઉદાસ બનીને રાજીનામું દીધું. થોડા વખત પછી લાહોરની પોલિસમાં બક્ષી નીમાયા. દાદાજીની પાસેથી એક પણ પૈસો લીધા વિના કુટુંબથી નોખા થઇ, એક નાની ઓરડી ભાડે રાખી, તેમાં મારાં માતાજીને બાળબચ્ચાં સાથે મૂકી, પોતે એકલાએ લાહોરનો રસ્તો લીધો.

મારી બ્હેનના વિવાહ કરવા હતા. પણ લાહોરમાં પિતાજીનો પગાર બહુ ટુંકો હતો. વિવાહમાં પૈસાની તંગીને લીધે નાક કપાવાનો ડર હતો. તેવામાં ૧૮૫૭ નો બળવો ફાટે છે. એક કાણા ટટ્ટુ પર પલાણ નાખી, પ્રભુનું નામ લઇ પિતાજી દિલ્હીનો રસ્તો પકડે છે. બળવાની માર માર કરતી ચાલી રહેલી કતલમાંથી પોતાનો માર્ગ કરી બહાદૂર પિતા પોતાની સરદારી તળેના છત્રીસ સિપાહીઓને લઇ બળવા-ખોરોએ ઘેરેલા હિસ્સારનગરમાં દાખલ થાય છે. એક સીખ સરદાર પણ પોતાના બસો સવારો લઇ, જે અંગ્રેજ સરકારે પોતાની માતૃભૂમિ પંજાબને બે વર્ષ પૂર્વેથી જ દાસી બનાવી લીધેલી, તે જ અંગ્રેજ સરકારની મેખો ભારતવર્ષ પર મજબૂત કરવા માટે આવી પહોંચ્યા છે. પોતાના બસો ઘોડેસવારોને ગામ ફરતા ત્રણ ચક્કર ખવરાવી, હુમલો કરી, બળવાખોરોને વિદારી સરદાર સાહેબ તો રણમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી, લૂંટફાટ રૂપી ઇનામ લેવા દિલ્હી ચાલ્યા ગયા, એટલે પાછળથી મારા પિતાજી બળવાખોર કોટવાળની કિરીચ કબ્જે કરી બળવાખોરોને ફાંસી દેવરાવવાના શુભ કામમાં

લાગી ગયા ! ત્યાંથી મળેલી રૂશ્વતમાંથી દીકરીના વિવાહને માટે પૂરતું દ્રવ્ય એમણે ઘેર મોકલ્યું, એટલું જ નહિ પણ ઘોડા ખરીદ કરીને પોતાના ૨૯ કુટુંબીઓને રસાલાના અમલદારો બનાવ્યા, ૭૫ જાટ લોકોને ઘોડેસવાર તરિકે સાથે લઇ મીરઠ પહોંચ્યા, રીસાલદાર નીમાયા, મંગલાચરણમાં જ પહેલું પુણ્યકાર્ય એ કર્યું કે આખા સહરાનપૂર જીલ્લાનાં હથીઆર ઝૂંટવી લઇને એ જીલ્લાના ગળામાં ગુલામીનો તોક પહેરાવ્યો; પછી નેપાલ તરફ મેલાઘાટની લડાઇનો છાપો માર્યો. એ લડાઇના મેદાન પર પણ એમની પૂજા નહોતી અટકી. નદીને કિનારે છાવણી હતી. સામે કિનારેથી ગોળીઓ ચાલતી હતી. છતાં રીસાલદાર સાહેબનાં પૂજાસ્નાન માટે તો પાણીનો એક ઘડો નિયમિત આવતો જ રહેતો !

મેલાઘાટના વિજય પછી લડાયક ટુકડીઓને વિખેરી નાખવામાં આવી અને પિતાજીને સીવીલ પોલિસમાં નોકરી મળી. બળવામાં બતાવેલા વીરત્વ બદલ પિતાજીને કહેવામાં આવ્યું કે કાં તો બારસો વીઘા જમીન સ્વીકારો, અથવા પોલિસ ઇન્સ્પેકટરનું પદ સ્વીકારો. આપણા દેશની ઉક્તિ મુજબ ખેતી ઉત્તમ ને નોકરી કનિષ્ટ છે. પરંતુ એ સમયે તો આપણા કમભાગ્યે નોકરી સિવાય અન્ય કોઇ કામ પ્રતિષ્ઠિત નહોતું ગણાતું. એટલે પિતાજી જમીન કેમ સ્વીકારે ? બન્યા પોલિસ ઇન્સ્પેટર સાહેબ !

૨

બાલ્યાવસ્થા

રમવું, કુદવું, પોલિસોના હાથે લાડમાં ઉછરવું, અને બરેલી ગામમાં સંસ્કૃત ભાષાનું કશું શિક્ષણ જ ન હોવાથી મૌલવીના મુખમાં ઉર્દુ સબક (પાઠ) શીખવા : એજ મારા શૈશવનાં કામ હતાં. એમ કરતાં પિતાજીની બદલી કાશીમાં થઇ. એમને બહારગામ ભટકવાનું હતું અને મકાન મોટું હતું, તેથી માતાએ એક પંજાબી કુટુંબને વગર ભાડે એમાં ઘર કાઢી રહેવા આપેલું. અમારા પાડોશીનાં પત્નીનું નામ નિહાલદેવી. એ દેવીએ કાશીમાં આવીને 'આભડછેટ'ની નવી દિક્ષા લીધેલી, એટલે અમારો તો એણે જીવ જ કાઢી નાખ્યો. માહ મહિનાનો કડકડતો શિયાળો ચાલે, અને એમાં અમને હુકમ થયો હતો કે તદ્દન નગ્ન બનીને ઝાડે જવું, પછી ન્હાઇને જ ધોતલી પહેરવી! જો પગ લગાર મોરીમાં પડી જાય તો ફૂટ ન્હાવાની આજ્ઞા! જો હાલતાં ચાલતાં ક્યાંયે છાંટો પડી ગયો તો કપડાં ધોઇ નાખવાનો નાદિરશાહી હુકમ! એક દિવસ સાંજે રમતાં રમતાં મારો પગ એક ભઠ્ઠીના દીકરાને અડકી ગયો ત્યાં તો કમબખ્તી બેસી ગઇ! નિહાલદેવીએ બૂમાબૂમ કરી મૂકી કે છોવાઇ ગયો! છોવાઇ ગયો! નવરાવી નાખો! નવરાવી નાખો! માતાજી તો કોઇ મોટી આફત પડી સમજીને દોડયાં આવ્યાં. પૂછે ત્યાં તો વાતમાં કાંઇ સાર ન મળે. વળતે દિવસે માતાજીએ આ મરજાદણ દેવીને હાથ જોડી કહ્યું, "બીજું ઘર ગોતી લ્યો!"

એક દિવસ પિતાજી કંઇક તુમાર લખતા હતા. મેં ધીંગામસ્તી મચાવી. પિતાજીએ હાકલ દીધી. ધમકાવ્યો. મને તો બહુ જ માઠું લાગ્યું. દાદર પર ચડવાનું દોરડું લટકતું દેખ્યું. બસ! દોરડું ગળામાં નાખીને મેં તો દમ દીધો કે "હમણાં ગળાટુંપો ખાઉં છું!" પિતાજીએ આવીને એક થપ્પડ ચોડી દીધી. ઝીંદગીમાં તે દિવસ પહેલી જ વાર મને લાડકવાયાને માર પડયો. રોઇ રોઇને ગળું બેસી ગયું. માતાએ આવીને ગોદમાં લીધો. કેવી એ ગોદની મીઠાશ!

અત્યાર સુધી તો હું નુગરો જ રહીને ભણ્યો હતો. મૌલવી સાહેબ મોટા ભાઇને ગોખાવે, એ હું સાંભળીને જ મ્હોંયે કરી લઉં; પંજાબી સ્ત્રીઓ "કાશી મહાતમ" કહે ત્યાં એ મારે કંઠે રહી જાય; પિતાજી સ્તોત્રો બોલે તે પણ જીભને ટેરવે રહી જાય; પરંતુ હવે તો મને યજ્ઞોપવિત (જનોઇ) દેવાનું નાટક ભજવાયું. ગુરૂકુલોની પ્રથા તો હજારો વર્ષોથી બંધ હતી. પણ યજ્ઞોપવિત પહેરાવવામાં આવે, વેદારંભની વિધિ થઇ જાય, એટલે બ્રહ્મચારી કૌપીન અને દંડ ધારણ કરીને ભિક્ષા લઇ કાશી ભણવા જવાની તૈયારી કરે! તે વખતે બ્હેનની જરૂર પડે, નવા બ્રહ્મચારી બહાદૂર જ્યારે કહે કે, "હું તો કાશીએ ભણવા જઇશ" ત્યારે બ્હેન બાવડું ઝાલીને સમજાવે, "ના ભાઇ તને આંહી જ ભણાવશું," એટલે ભાઇ પાછો વળે, અને તેજ દિવસે એના સમાવર્તનની વિધિ પણ પતાવી દેવાય! આ નાટક મારે પણ ભજવવું પડયું. સગી બ્હેન ન્હોતી એટલે 'ધર્મની બ્હેન' બનાવી કાઢી! કાશીમાં તો રહેતા જ હતા તેથી "કાશ્મીર ભણવા જાઉં છું" એમ મારે મુખેથી બોલાવ્યું. બ્હેન મને પાછી વાળી આવી. અને બાપુએ તૂર્ત એક પંડિત રાખીને મને દેવનાગરી અક્ષરોનો અભ્યાસ મંડાવી દીધો. પણ પંડિતજી બિચારા અમને અંકુશમાં ન રાખી શકયા. દરમીઆન પિતાજીએ કોઇ રાતની રોન ફરતાં ફરતાં એક વિદ્યાર્થીને ખીંતી સાથે ચોટલી બાંધીને વાંચતો દેખ્યો હશે! પૂછતાં વિદ્યા-

થીએ એવું કહ્યું કે, "જ્યારે વાંચતાં વાંચતાં ઝોલું આવી જાય છે ત્યારે ચોટલીને આંચકો લાગવાથી પાછું જાગી શકાય છે!" પિતાજીને લાગ્યું કે વાહ! કેવો ઉદ્યમી વિદ્યાર્થી! એમ સમજીને અમને પણ હિન્દી પાઠશાળામાં ભણવા બેસાર્યા. પાઠશાળાના પાઠ તો હું પાઠશાળામાં જ પાકા કરી લેતો, અને ઘેર આવી પિતાજીનું તુળસીકૃત રામાયણ વાંચવા બેસતો.

સંગ્રામસિંહ બારવટીઓ

કાશીથી મારા પિતાની બદલી બાંદા થતાં મારા બાલ-હૃદય ઉપર બે બીનાઓએ અજબ પ્રભાવ છાંટી દીધો. એક તો બારવટીઆ સંગ્રામસિંહનું દર્શન. બનારસ જીલ્લાના એક ગામડામાં સંગ્રામસિંહ ખેતી કરી પેટગુજારો ચલાવતો હતો. એક દિવસ એ ઘેર ન્હોતો તે વખતે પોલિસે આવીને એના ઘરની જડતી લીધી અને એની પત્નીનું શિયળ લોપવાની કોશીશ કરી. ઘેર વળતાં રજપૂતને આ વાતની જાણ થઇ અને એ પોલિસના મોટા અધિકારીની પાસે રાવે દોડયો, ત્યાં એની સાથે પણ પોલિસે પિશાચી આચરણ બતાવ્યું. સંગ્રામસિંહનું રાજપૂતી રક્ત ઉકળી ઉઠયું. ઘરમાં છુપાઇને પડેલી કાટેલી જૂની તરવાર ઉઠાવી. પહેલાં પ્રથમ પોતાની નિરપરાધી અર્ધાંગનાને સદાને માટે બદનામીમાંથી બચાવવા સારૂ ઠાર કરી. ને પછી પહાડી જંગલમાં નીકળી ગયો. સાથે હાથીસિંહ નામનો રજપૂત જઇ ભળ્યો. હાથીસિંહની બંદૂકનું નિશાન કદિ ખાલી જતું ન્હોતું. વીસ પચીસ બીજા સિપાહી પણ ભેગા કરી લીધા. એ રીતે સંગ્રામસિંહ એક નાની સેનાનો સરદાર બની ગયો.

જોતજોતામાં તો અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં અને નવલકથાઓમાં દેશભક્ત બારવટીઆની જેવી વાતો આવે છે, તેવી વાતો સંગ્રામસિંહને નામે પણ લોકોમાં પ્રસરવા લાગી.

સંગ્રામસિંહ તો અમીરોને લૂંટી લઇ ગરીબોને આપે છે : વનવગડામાં વારાંગનાઓને બોલાવી નાચગાનથી જંગલમાં મંગળ કરે છે : દાયરા ભરે છે : એવાં એનાં યશોગાન ગવાવા લાગ્યાં. જીલ્લે જીલ્લામાં એનાં રમખાણુ બોલાવા લાગ્યાં.

દોઢસો હથીઆરબંધ સિપાહીઓને લઇ ગોરા પોલિસ ઉપરીએ સંગ્રામસિંહના રહેઠાણુને ઘેરી લીધું. સાહેબ પોતે બે અર્દલીને સાથે રાખી, ધીમે પગલે આગળ વધ્યા જાય છે. કાળું ઘોર અંધારૂં છે. એકાએક બે આદમી આવી ચડયા.. છલંગ મારીને બે અર્દલીને બથમાં ઝકડી લીધા. ત્રીજો નીકળ્યો એણે સાહેબ બહાદુરને ઘોડા પરથી નીચે પટકી છાતી પર ચડી બેસી તમંચો બતાવ્યો. બોલ્યો કે, "આટલી વાર છે. નીકર કાઢ પૈસા !"

સાહેબે પોતાનું સોનાનું ઘડીઆળ, અછોડો, નોટ, રૂપીઆ વગેરે બધો માલ બારવટીયાને સુપ્રત કર્યો. બારવટીઓ ઉભો થયો. સાહેબને સલામ કરી, અને કહ્યું, "સંગ્રામસિંહને પકડવા માટે આવી ગફલતીથી હવે ન આવજો સાહેબ !"

ઉઠીને ગોરા સાહેબે તો ઘોડાને એવો દોડાવી મૂકયો કે જહેલો આવે પોતાનો બંગલો !

પછી તો કાશીનગરી ઉપર બારવટીઆના હૂમલા થવા લાગ્યા. એમાં આલમસિંહ નામના રજપૂત કોટવાળે બડાઇ મારી કે "અરે ભાર શા છે સંગ્રામસિંહના ! એક મહિનામાં તો બેટાને પકડીને માજીસ્ટ્રેટ પાસે હાજર કરીશ." ચાર પાંચ દિવસે આલમસિંહ પર જાસા ચીઠ્ઠી આવી પહોંચી. લખ્યું હતું કે "હવે તો અમારા ધામા કાશી નગરીમાં જ નખાઇ ગયા છે. અને ચંદ્રગ્રહણુનું સ્નાન કરવા માટે પણ હું આવવાનો છું. જો ક્ષત્રિના પેટનો હો તો આવી જજે !"

ચંદ્રગ્રહણુની રાત આવી પહોંચી. પહાડમાંથી પોતાની માતાને ગંગામૈયામાં સ્નાન કરાવવા માટે બે સાથીઓને

લઇ સંગ્રામસિંહે મણિકર્ણિકાના ઘાટનો માર્ગ લીધો. માતાને નવરાવી, બન્ને સાથીઓની સાથે રવાના કરાવી, સંગ્રામસિંહ એકલો ચાલ્યો. ક્યાં ચાલ્યો ? એના ઓડા બાંધીને આલમસિંહ ફોજ સાથે વાટ જોતો હતો ત્યાં ! ચોકી પ્હેરા ફોગટ ગયા. કોઇ એને ઓળખી શક્યું નહિ. ફક્ત એક કામળો જ ઓઢીને એ જવાંમર્દ સડસડાટ ફોજ વચ્ચેથી પસાર થયો. આલમસિંહની લગોલગ આવી પહોંચ્યો. મ્હોં પરથી કામળી ઉઘાડી કરીને પડકાર કર્યો, "જોઇ લે રજપૂત ! સંગ્રામસિંહ સ્નાન કરીને જાય છે."

આલમસિંહ ચમકી ઉઠ્યો. મ્હોંમાંથી વેણ નીકળે ત્યાં તો સંગ્રામસિંહની કટાર, વિજળી શી ઝબૂકી ઉઠી. આલમસિંહ દિગ્મૂઢ બનીને પાછો હટ્યો. સંગ્રામસિંહ અદૃશ્ય થયો. અને દોડો દોડો ! પકડો પકડો ! એ જાય એ જાય ! એવા એવા હાકલા થવા લાગ્યા. પણ કોને પકડે ? દાંતોમાં દઇને ગયો.

આખરે પોલિસની અવ—જા માટેના તમામ રસ્તા ઉજ્જડ બન્યા એટલે, ત્રણે જીલ્લામાં નવી પોલિસની ભરતી થઇ. હજારો પોલિસોએ તમામ રસ્તા પર ઓડા બાંધી લીધા. મારા પિતા પણ એક સ્થળે મોટી સંખ્યા લઇને નાકું બાંધી ઉભા. પાંચ દિવસ સુધી નદીના પાણીની અંદર છુપાયા પછી ખાવાને માટે સંગ્રામસિંહ પાંચ છ સાથીઓની સાથે બહાર નીકળ્યો. એમાંથી એક આદમી પિતાજીના હાથમાં પકડાયો. એની પાસેથી પત્તો મેળવીને પોલિસ આગળ વધી. સંગ્રામસિંહ એક ચમારની ઝુંપડીમાં પેસી ગયો. ઝુંપડીને પોલિસે આગ લગાવી. બહાદૂર રજપૂત બહાર નીકળ્યો, પણ પાણીમાં પડવાથી દારૂ નકામો થઈ ગયો હતો એટલે બંદૂક ન વછૂટી. તલવાર ખેંચવા જાય તો તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર જ ન નીકળી. આ બાજુ પોલિસે ગોળીની ઝીંક બોલાવી. પાંચે સંગાથી પટકાયા.

સંગ્રામસિંહે બંદૂક ઉંધી ઝાલીને લાકડી તરિકે વીંઝી. જોત-જોતામાં ત્રણ ચાર સિપાઇને ઢાળી દીધા. પિતાજીના ઘોડાની ગરદન પર પણ એવી ચોટ લાગી કે ઘોડો પંદર કદમ પાછો હટી ગયો. પ્રથમ તો પિતાજીએ આ એકલા દુશ્મન પર ગોળી ચલાવવાની મના દીધી હતી. પણ આખરે પોતે ક્ષત્રિવટ ચુક્યા. 'ગોળીબાર'નો હુકમ દીધો. ૨૫ ગોળીઓ ખાઇને સંગ્રામસિંહ પડ્યો. એને બાંધીને કાશીની ઇસ્પીતાલમાં લઇ આવ્યા. સીવીલ સર્જને જ્યારે એના શરીર પર ૨૫ જખ્મો જોઇને કહ્યું કે "કાં ! પકડાઇ ગયો ને !" ત્યારે એ વીર ક્ષત્રિએ જવાબ વાળ્યો કે, "એમાં શી બહાદૂરી કરી ! એક વાર મારા હાથમાં તલવાર આપો, ને પછી મારી સામે ૨૦ આદમી આવી જાય ! પછી જોઇ લઉં કે મને કોણ પકડે છે !"

સાંભળીને સાહેબ તાજ્જુબ થયા. સંગ્રામસિંહને ફાંસી મળી. પણ હિંદુસ્થાની પોલિસ અમલદારોને એ વીરના મૃત્યુથી બહુ જ દિલગીરી થઇ.

ખાટલા પર સૂતેલા એ સંગ્રામસિંહનો દેખાવ મને હજુ યાદ છે. મારા જીવન પર એની ઉંડી છાપ છે.

જાદુગર

બાલ્યાવસ્થાનું બીજું સ્મરણ તો એક એવા નરવીરનું છે કે જેણે મારા જીવનમાં ઉથલપાથલ મચાવી દીધી. કાશીમાં ચુપચુપ વાતો ચાલતી કે એક ભયાનક જાદુગર આવ્યો છે. બડો નાસ્તિક છે. અને એની બન્ને બાજુએ દિવસે પણ મશાલો બળે છે ! એની સામે વાદ કરવા જનારા પંડિતો એના તેજમાં અંધ બની જાય છે ! મને બરાબર યાદ છે કે માતા એ દિવસોમાં અમને બહાર જવા ન્હોતી દેતી. એને ભય હતો કે રખે અમે બન્ને ભાઇઓ એ જાદુગરના ફાંસલામાં ફસાઇ પડીએ ! માતાજીને ક્યાંથી ખબર હોય કે એનો દેહ પડ્યા પછી

એનો આ પ્યારો બેટો એ જ જાદુગરનો અનુયાયી બની જશે ! એ જાદુગર દયાનંદ સરસ્વતી હતા.

રામાયણનો રંગ

મારા અંતર પર રામાયણનું અમૃત છાંટનાર એ બુઢ્ઢુ ભક્ત મને યાદ આવે છે. લાંબી પાતળી કાયા, તેજસ્વી નેત્રો, ને હોઠ પર નિરંતર રમતું હાસ્ય : રાત્રિયે રામાયણ લલકારે, સાથે ઝાંઝ, સારંગી ને મૃદંગ વાગે, અને નાના સિપાહીથી માંડી ડેપ્યુટી કલેક્ટર સુધીના સર્વ શ્રોતાઓ એની સન્મુખ એક જ જાજમ પર સમાન ભાવે બેસી અમૃતપાન કરે. અને એ તો તુલસીદાસની વાણી ! વીર રસ વર્ણવાય ત્યારે શ્રોતાઓનાં હૃદય વીરત્વથી ઉછળતાં ને કરૂણ રસ વેળાએ સહુને નેત્રે અશ્રુધારા ચાલતી. એવો એ રામાયણ વાંચનાર ! જાતનો વાણીઓ: પૂર્વાવસ્થાનો મોટો હરામખોર: રામાયણના ઉત્તર કાંડની કથાએ એક દિવસ એના પાપને અનુતાપના અગ્નિમાં ખાખ કરી નાંખ્યાં, અને એ પરમાર્થમાં પડયો. મારા પિતા પર પણ એના રામાયણ-વાચનનો એવો પ્રભાવ પડયો કે દિવસભર પોલિસ ઓફીસરની ક્રૂર ફરજો અદા કરી, ગુન્હેગારોને કેદ પકડી પોલિસ ડાયરી લખતા; અને રાત્રિયે અપરાધી તેમજ ફરિયાદી, થાણદાર અને જમાદાર, સિપાહી અને ખલાસી, તમામને એક જ આસન પર બેસારી રામાયણ સંભળાવવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ વાર તો આ કથાની મદદથી એમનો મુકર્દમો પણ સરલ થઈ જતો. એક રાતે ભગવાન રામચંદ્રજીની ક્ષમાનો પ્રસંગ છેડયો. અને પિતાજીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, "પાપનો સ્વીકાર કરી લેવો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાયશ્ચિત છે. શરણાગતને પ્રભુ કદિ ઠેલતો નથી."

આટલું સાંભળીને એકાએક આરોપીઓમાંથી એક પ્રચંડ, અલમસ્ત આદમી ઉભો થયો, પિતાજીની સામે સાષ્ટાંગ ઢળી પડયો અને હાથ જોડી ગદ્દગદ્દ કંઠે બોલ્યો કે, "બન્ને

ખૂન મેં જ કર્યાં છે. લાવો કાગળ, એકરાર લખી દઉં.” એ ચ્હેરાનો પ્રકાશ કેવો દેદીપ્યમાન! મને યાદ આવે છે. ત્યારથી રામાયણનો રસ મારી નસેનસમાં ઉતરી ગયો.

શસ્ત્ર અને વ્યાયામ

સીગરામમાં બેસીને અમે ફત્તેહપુર જતા હતા. માર્ગમાં રાત પડી ગઇ ને અંતરીયાળ ઘોડા પણ થાકી પાકીને બસ ઉભા થઈ રહ્યા. કોચમીન અને સાઇસ ઘોડા બદલવા ગામડામાં ગયા. હું સીગરામમાં હતો, ને પિતાજી સડક પર ટેલવા લાગ્યા. અકસ્માત બાજુના ખેતરમાંથી કેટલાક ડાંગોવાળા નીકળ્યા. પિતાજીએ પોતાના હાથમાં પિસ્તોલ હતી તેનો ભડાકો કર્યો અને મને હાકલ કરી કે “મુન્શીરામ, લાવ મારી બે જોટાળી બંદૂક.” ડરતો ડરતો પણ છરા, દારૂ ને બંદૂક લઇ હું પિતાજીની પાસે દોડયો. લુંટારા નાસી છૂટયા, ને અમારો સીગરામ રસ્તે પડયો. તે સમયથી મને બંદૂક વાપરવાની તાલીમનો શોખ થઇ ગયો. બીજી બાજુ કાશીમાં રોજ પ્રભાતે ગંગાસ્નાન અને દેવદર્શનની સાથોસાથ કસરતનો પણ અભ્યાસ પડી ગયો. ગંગાના પ્રત્યેક ઘાટપર તે વખતે અખાડા જામી પડયા હતા. અખાડે અખાડાનો ઉસ્તાદ કુસ્તી શીખવતો હતો. મેં પણ દસેરાના મેળા પર મને મળેલ પૈસામાંથી થોડા બચાવી એક ઝારી લીધી. એક પૂજન–થાળી લીધો. અક્ષત પાણી ચંદન, ફુલ અને બિલ્વીપત્ર એ પૂજન–થાળમાં લઇ, તથા પાણી એ ઝારીમા ભરી, બગલમાં ધોતી દબાવી, નિત્ય પ્રભાતે હું ચાલી નીકળતો. પ્રથમ અખાડામાં જઈ દંડ, બેઠક અને કુસ્તી કરતો. પસીનો સુકાતાં જ ગંગામાં ઝંપલાવતો, ન્હાઇને ઝારી ભરી લેતો. માર્ગે પ્રત્યેક શિવલિંગ પર ઝારીમાંથી એકેક બિન્દુ ટપકાવી, અનેક મોટા દેવતાની પૂજા કરી, ઘેર પહોંચતો.

એમ કરતાં પૂજાનો ભાવ મારા અંતરમાં ઉંડો ઉતરવા લાગ્યો. મછવાની એક મુસાફરી સ્મરણે ચડે છે. કાશીથી

બલિયા અમે મછવામાં બેસી નદી માર્ગે સફર આદરી. ત્રીજા પ્રહર સુધી મછવો ચાલતો અને ગંગાના પ્રવાહ સાથે સરતો સરતો મઝલ કાપતો. સાંજે ચાર વાગે રસોઇ તેમજ રાત્રિ-નિવાસની સગવડ જોઇને લંગર નખાતું. એક રાતની ઘટના યાદ આવે છે. તે દિવસ અમે જ્યાં મુકામ કર્યું ત્યાં અસલી યુગની પુષ્કળ રાખ પડી હતી, અને કોઇ ઋષિએ ત્યાં તપ કર્યા હોવાનું કહેવાતું. હું તો રોજ સાંજે જમીને સૂતો; તે સવારના છ સુધી હલવા ચલવાનું નામ ન લેતો. પણ તે દિવસે ત્યાં એક પુરાણો વડલો દેખ્યો, જેની વડવાઇ-ઓમાંથી પચાસ તો થડ થઇ ગયાં હતાં. ઘટા એટલી ફેલાયેલી કે એક સો ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પણ અદૃશ્ય થઇ જાય. પ્રકૃતિ માતાના આ વિશાળ ઘુમ્મટ નીચે શીતળ લહર વાતાં મારી આંખો મળી ગઇ. બે કલાક સુધી ફાનસો લઇને મને સહુએ શોધ્યો, ત્યારે વડલા નીચે હું ઘસઘસાટ સૂતેલો માલુમ પડ્યો. બચપણમાંથી જ મને નવી ઇમારતો કે મ્હેલ મોલાતોની મોહિની નથી લલચાવી શકી. પ્રભુનાં રચેલાં દૃશ્યો, પ્રાચીન મંદિરો અને ખંડિયેરો મને સર્વદા વધુ બલવાન આકર્ષણ કરતાં રહ્યાં છે.

૩

યૌવનના તડકા છાયા

કોલેજના પ્રીન્સીપાલ

પ્રથમ તો સ્મરણે ચડે છે મારી કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ ગ્રીફીથ સાહેબ. વાલ્મીકી રામાયણનું અને ચારે વેદોનું એણે અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરેલું. હતા તો પાંચ ફુટના વામનજી, પણ નખથી શિખા સુધી સાફસુફ. એક ટાંગે લંગડા થઇ ગયેલા : અને પગ ભાંગવાનું કારણ પણ વિચિત્ર હતું. એક તો પોતે કવિરાજ, અને વળી એમનો ટમટમ એટલો ઉંચો કે એક સડક પરથી બીજી સડક પર વાળવા ગયા, ત્યાં ગરદન તારમાં અટવાઈ ગઇ ને પૃથ્વી પર પટકાયા. પગે લંગડા તો થયા, પણ પગના બુટની એડી જરા ઉંચી કરાવીને એવી યુક્તિથી ચાલતા કે બીજાઓને પગની ખોટ દેખાય જ નહિ. શોખીન પણ એવા, કે નવાં કોટ પાટલુન પહેરતી વખતે જો જરા પણ બંધ બેસતાં ન લાગે, તો બહાર ફેંકી દે. ઉપરાંત એવો તો કોઇ હતભાગી વિદ્યાર્થી નહિ હોય, કે જેણે સાહેબના નોકરને આઠ આના રૂપીઓ આપીને સાહેબની ગેરહાજરીમાં એના બંગલાની મુલાયમ ગાદીવાળા કોચોનો આનંદ ન લૂંટયો હોય. સાહેબ બહાદૂર પરણ્યા તો ન્હોતા, છતાં સડકની સામી બાજુ એક મકાન ભાડે રાખીને ત્યાં પોતાની માશૂકને વસાવી હતી. તબીયત એટલી નાજૂક કે સાધારણ માણસના મ્હોંમાંથી નીકળતા શ્વાસને પણ સહન ન કરી શકે. કોઇ મુલાકાતે આવે તો પોતે પાછળ હટતા જ જાય અને વળી

બોલે બહુ જ ધીરે ધીરે. પણ જ્યારે વર્ગમાં આવીને ભણાવવા બેસે ત્યારે એ અવાજ કેટલો બુલંદ બનતો! જાણે કે તમામ શક્તિનો સંચય એ કામને માટે જ કરી રાખ્યો હોય!

મૌલવી સાહેબ

બીજી પુણ્ય-સ્મૃતિ છે અમારા અરબ્બી શિક્ષક મૌલવી સાહેબની. વિદ્યાર્થીઓને એ "બરખુરદાર" (ચિરંજીવી) શબ્દે જ સંબોધતા. વર્ગમાં એ બેઠા હોય ત્યારે પણ વિદ્યાર્થીઓ છાનામાના બેસતા જ ન્હોતા. અને બહાર જાય એટલે તો કોલાહલનો સુમાર ન રહે. પાછા આવીને મૌલવી સાહેબ તોફાન કરનારને આજ્ઞા કરે કે "બરખુરદાર! બેન્ચ ઉપર ઉભા થઇ જાઓ." વિદ્યાર્થી એક પગ બેન્ચ પર ને એક પગ નીચે રાખીને બોલે કે "મૌલવી સાહેબ! છોરૂ કછોરૂ થાય પણ માવતર કમાવતર થાય?" એ સાંભળીને ભલા મૌલવી સાહેબ કહી દે કે "વારૂ! બરખુરદાર! બેસી જાઓ!" ભણાવતાં ભણાવતાં કોઇ અગત્યની નોંધ કરાવવાનો મુદ્દો આવે, એટલે મૌલવી સાહેબ બોલી ઉઠે કે "બરખુરદારો! હવે મતલબની વાત આવી છે. જરા ધ્યાન દઇ સાંભળો." તત્કાળ ચુપકીદી છવાય. રૂમાલ પડે તો પણ સંભળાય એવી એ ચુપકીદી!

આજ એ મૌલવી સાહેબનો પિતાતુલ્ય પ્રેમ સાંભરતાંજ હૈયું ભરાઇ આવે છે, અને બીજી બાજુ હિન્દુ મુસલમાનોના કંકાસ દેખી ઉંડી વેદના થાય છે. જે પવિત્ર ભૂમિએ બન્નેને જન્મ દીધો. જેના અન્નજલે બન્નેને પાળ્યાં પોષ્યાં, જેની ગંગાના શીતળ નીરે શાંતિ આપવામાં હિન્દુ, મુસલમાન કે ઇસાઇ જેવો કશો ભેદ નથી રાખ્યો, એ માતૃભૂમિના પુત્રો સામસામા લડી માતાને સતાવે, એ કેટલી દારૂણ વેદનાની વાત છે!

ઉચ્ચ શિક્ષણના વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં જ મારા પોશાકનું પરિવર્તન થયું. બલિયામાં અમલનો મદ ચડેલો તેમાં

મસ્ત બની ઠાઠમાઠથી સિંહુ-સરદારોનો પોશાક પહેરતો હતો. બનારસમાં આવતાં જ એ નશો ઉતરી ગયો ને પોશાકમાં બનારસની સાદાઇ ઉતરી ગઇ. મારી દીનચર્યાનો કાર્યક્રમ પણ નિયમિત બની ગયો. મને બરાબર સ્મરણ છે કે સંવત ૧૯૭૩ સુધી તો કોઇ દિવસ હું રાતે વાંચવા નથી બેઠો. ગુરૂકુળ ખોલ્યા પછી થોડા વખત સુધી તોમેં આ જ નિયમ ચાલુ રખાવ્યો હતો. પરંતુ શિક્ષણમાં અંગ્રેજી કોલેજોના ગ્રેજ્યુએટો સાથે કામ લેવું પડ્યું, એટલે તે લોકોએ રાતના અભ્યાસ પર જોર દીધું, એટલું જ નહિ પણ સરસવના દેશી તેલને બદલે ગ્યાસલેટ પણ બાળવાનો આદર કરી દીધો. મારી ગેરહાજરીમાં જ તેઓએ આ ફેરફાર કરી નાખ્યો. હું પાછો આવીને મારા અસલના નિયમનો અમલ કરાવવા મથ્યો, પરંતુ સુધારાની નવી રોશનીવાળા આ શિક્ષક બંધુઓએ મને રોકડું પરખાવી દીધું કે રાતે વાંચ્યા સિવાય પાઠ તૈયાર જ નહિ થઇ શકે! હું મારા બ્રહ્મચારીઓને આ આપત્તિમાંથી ન બચાવી શક્યો, કેમકે હું પોતે જ ગ્યાસલેટ તેલનો અને ઝીણા અક્ષરોવાળી નવલકથાઓનો ભોગ થઇ પડયો હતો.

અધોભ્રષ્ટ વારાણસી

એ વાત બાજુએ રહી. બનારસી ગુંડાની માફક હું પણ સાંજે મારી કમરમાં છુરી લટકાવીને બહાર ફરવા જવા લાગ્યો. માતા પિતા પાસેથી મને સુડોલ શરીર તથા મજબૂત હાથ પગ મળ્યા હતા. તે ઉપરાંત કસરતે મારૂં શરીર વજ્ર જેવું ઘડી કાઢ્યું હતું. આટલું છતાં યે હું વગર કારણે કોઇની સાથે બાખડી પડું તેવો ન્હોતો. ઉલ્ટો શરમાળપણાની જ મૂર્તિ હતો. એ શરમાળપણને પરિણામે જ મારામાં બે નબળાઇઓ હતી, કે જેનું બયાન હવે પછી આપીશ. પરંતુ શરીરબળનો પરચો બતાવવાના પ્રસંગો શરૂ થઈ ગયા. રવિવારની રજામાં શહેરની અંદર એક સંબંધીને મળીને હું આવતો હતો. રસ્તે એક સ્થળે

ગુંડાનું ટોળું બેસતું હતું. તેઓ રોજ મારી હાંસી કરતા. પણ હું ધ્યાન ન દેતો. પણ એક વાર એક ગુંડો મારી પાછળ પાછળ આવીને અધમ વાતો કહેતો ચાલ્યો, ત્યારે મારા કાન ખડા થઇ ગયા. પાછા ફરીને મેં એના મ્હોં પર એક એવી થપ્પડ ધરી દીધી કે એ તમ્મર ખાઇ ગયો. ફરી ધસ્યો એટલે, મેં એને ધક્કો મારી પત્થરની ફરસ (ફુટપાથ) પર પટક્યો. બીજા બધા બદમાશો સ્તબ્ધ બનીને બેઠા રહ્યા. તે દિવસથી કોઇ મારી સામે ઉંચી આંખે જોતા જ નહોતા.

બનારસના પતિત આચારનો બીજો પ્રસંગ પણ મેં અનુભવી લીધો. ઉનાળામાં કોલેજ દૂર હોવાથી હું ટપ્પો કરીને જ જતો. બીજી નિશાળોમાં સવારનો સમય થઇ ગયો હતો, પરંતુ અમારી કોલેજની બારીએ બારીએ તો વાળાની ટટ્ટી બંધાતી ને પાણી છંટાતાં, વળી પ્રોફેસર સાહેબો તો પાલખીમાં ચડીને પધારતા, એટલે પસીને પલળતા અને કાળે ઉનાળે પોણા ગાઉનો પંથ કાપતા ગરીબ વિદ્યાર્થીની સગવડ કોણ વિચારે ? પ્રોફેસર સાહેબોને તો વર્ગમાં બેસીને પણ નિદ્રાની લ્હેરો ખાવાની છૂટ હતી ! એક દિવસ હું ચાલ્યો જાઉં છું ત્યાં એક વિદ્યાર્થીની પાછળ પાંચ છ ગુંડાને પડેલા જોયા. ટપ્પો દોડાવીને મેં એ બિચારાને સાથે લઇ લીધો. ગુંડા લાઇલાજ બની રહ્યા. પછી તો રોજ હું એ બાળકને મારી સાથે જ લાવતો ને લઇ જતો. મેં એને કસરત શીખવી. એનું શરીર બલવાન થયું ને એની લજ્જા પણ ઉડી. પરંતુ રજાના દિવસોમાં હું બાલેચા ચાલ્યો ગયો. એટલે પાછળથી એક વેદપાઠી પંડિતે જ ગુંડાઓ રોકીને એ બાલકને ટપ્પામાંથી પરબારો ઉઠાવી લઇ જવાનું ઘૃણિત આચરણ કર્યું હતું. એ પિશાચ પંડિતે પોતાની મનોરથસિદ્ધિને ખાતર મને પણ આ બાલકના સંબંધમાં કલંક ચડાવવાની કોશીશ કરેલી.

ત્રીજો અનુભવ એક એંટ્રન્સના વિદ્યાર્થીનો થયો. મારા ઘરમાં આવીને એણે કુચેષ્ટાની કોશીશ કરી. મેં એને ફિટકાર

આપી ઓસરીથી નીચે ધકેલી દીધો. એ મને આજીજી કરવા લાગ્યો કે 'મારી પોલ ન ખોલજો.' પણ મેં તો વળતે જ દિવસે જઇને એની કલંક–કથા કોલેજમાં સંભળાવી દીધી.

આવી આવી ઘટનાઓએ મને ખાત્રી કરાવી કે કાશી તો વ્યભિચારનો નરક–કુંડ છે. વેદપાઠી પંડિતોનાં ચારિત્ર્યો દેખીને સંસ્કૃત ભાષા પર પણ મને ધિક્કાર છૂટયો.

રઝળપાટ : પહેલું અસત્ય

એક વાર હું પરીક્ષામાં નાપાસ થયો, મારા સહાધ્યાયીઓ ઉંચી શ્રેણીમાં ચાલ્યા ગયા હોવાથી ઉદાસ બની ગયો. એનાં એ પુસ્તકો ફરીવાર વાંચવાં ગમ્યાં નહિ, અને નીચલા ધોરણમાંથી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ સાથે બેસવામાં શરમ લાગી, તેથી રઝળવા લાગ્યો. અંગ્રેજી નવલકથાઓના થોકડા વાંચવા શરૂ કર્યા. ચિત્ત ચકડોળે ચડ્યું. નિશાળમાં ચોકડી પૂરાવા લાગી. નામ છેકાઇ ગયું. એક ગાંસડી ભરીને નવલો, ઇતિહાસ અને જીવન–ચરિત્રોનાં પુસ્તકો લઇ રજા પડતાં જ પિતાજી પાસે ચાલ્યો ગયો. પિતાજી સમજે છે કે બેટો પરીક્ષાની તૈયારી કરે છે, જ્યારે પુત્ર–રત્ન તો પોતાને નવલકથાના નાયક તરિકે કલ્પી અનેક હવાઇ કિલ્લા રચી રહ્યા છે! રાતે દીવાને અજવાળે ગરમી સતાવે અને વળી પતંગીઆં બળી મરે, તેથી મારી આંખોની અસાધારણ જ્યોતિનો ગર્વ કરીને હું પૂર્ણિમાના આગલા પાછલા દિવસોમાં ચંદ્રને અજવાળે નવલ-કથાઓ વાંચવા લાગ્યો. [દસ વર્ષ સુધી આ બેવકૂફી ચાલુ રહી. પરિણામે આંખોને ઇજા પહોંચી.] રજા ખલ્લાસ થયે હું કાશીમાં આવ્યો. પિતાજીનું પણ કામ પ્રસંગે આવવું થયું. જમ્યા પછી પિતાજીએ પૂછયું કે “નિશાળે ક્યારે જવું છે?” સત્ય કહેતાં મને આજે લજ્જા આવી. જીવનમાં પહેલી જ વાર હું જૂઠું બોલ્યો “આજે રજા છે!” પિતાજી બહાર ગયા. રસ્તે એમને મારા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા. તેઓની પાસેથી સત્ય સાંભળ્યું કે મારૂં નામ તો કાઢી

નાખવામાં આવ્યું છે ! પિતાજીને ઉંડો આઘાત થયો. નિઃશ્વાસ નાખીને એમણે મને પૂછ્યું "બેટા, મારા આટલા વિશ્વાસના બદલામાં આવો વિશ્વાસઘાત ! તારૂં દિલ નહોતું ચોંટતું તો મને લખ્યું શા માટે નહિ ?"

એક તરફ પિતાજીનો પ્રેમ ને બીજી તરફ મારો વિશ્વાસઘાત: રોઇ રોઇને મેં આંસુ ઠાલવ્યાં. પિતાજીએ દિલાસો દઇ મને દૂર કર્યો, પણ મને ક્યાંથી શાંતિ મળે ? સંસારમાં મને અંધારૂં જ દેખાયું. ભુખ તરસ ઉડી ગઇ, મારા પાપ પર અનેક તરંગો ઉઠ્યા. એ સંક્ષોભની અંદર પરમાત્માની અપાર કરૂણાએ મને પોઢાડી દીધો. પ્રભાતે પક્ષીઓના ગાને અને ગંગા-સ્નાને મને શાંતિ અર્પી.

અવિશ્વાસનો આદર

પેલી ઝારી, પૂજાની થાળી અને મારી નિત્યની દેવ-પૂજા : એ બધાં ચાલુ જ હતાં. સારી શ્રદ્ધા-ધારા અખંડ વ્હેતી હતી. રોજ સાંજે વિશ્વનાથનાં દર્શન કર્યા પછી જ હું વાળુ કરતો. પોષ મહિનાની એક સાંજે હું કાશીવિશ્વનાથના મંદિરમાં ચાલ્યો. ગલીમાં પેસતાં જ પહેરાવાળા પોલિસે મને અટકાવ્યો. મને કહેવામાં આવ્યું કે "રેવા રાજ્યનાં રાણીજી દર્શને આવ્યાં છે. એ ગયા પછી જ દ્વાર ખુલશે." હું ખસીયાણો પડી ગયો. આ રૂકાવટે મારા હૃદયને જબ્બર આઘાત પહોંચાડયો. ઉઠીને હું ચાલ્યો ગયો. પહેરાવાળાએ મને સાદ પાડ્યા, પરંતુ હું ન રોકાયો. રાતે ભોજન ન લીધું. પથારીમાં આખી રાત હું આળોટ્યો. પ્રશ્ન પર પ્રશ્નો ઉઠ્યા : સાચેસાચ શું આ જગત્પિતાનો દરબાર ! કે જેના દ્વાર પર એક રાણી આવીને સાચા ભક્તને રોકી શકે ? આવા પક્ષપાતથી ભરેલ મૂર્તિને શું દેવતા માની શકાય ? આ મૂર્તિઓને દેવતા બનાવી કોણે ? એને બનાવનાર તો ક્ષુદ્ર સલાટ જ હોય છે ને !

વ્યાકુલતા વધી ગઇ. ઘડીક ટેલું છું, ઘડીક બેસી જાઉં છું, ઘડીક આળોટું છું. વળી પાછાં પ્રશ્નોનાં મોજાં પર મોજાં ઉછળ્યાં : જો સાંસારિક વ્યવહારમાં પક્ષપાત છે, તો દેવતાના દરબારમાં કાં ન હોય ? શું મનુષ્યો પણ દેવતાઓ પરથી જ પક્ષપાત શીખ્યાં ? શું મારા સ્વચ્છંદી જીવને તો મને અશ્રદ્ધાળુ નહિ બનાવી દીધો હોય ?" ગોસ્વામી તુલસીદાસજીના દોહા યાદ આવવા લાગ્યાઃ-

बार बार वर मागहुँ हर्ष देहु सिय रंग
पद सरोज अनुपापनी भक्ति सदा सतसंग

એ દુહો ગુંજવા લાગ્યો, એક કલાક સુધી આંસુનો પ્રવાહ બંધાઇ ગયો. ઇષ્ટદેવ રઘુવીરને પ્રાર્થના કરી કે "પ્રકાશ કરો, મને દોરો." રૂદન થંભ્યું. પ્રાચીન ગ્રીસ અને એમની મૂર્તિપૂજાના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિ દોડી. અધરાતે નિશ્ચય કર્યો કે પાદરી લ્યુપોલ્ટ પાસે જઇ શંકાનું નિવારણ શોધીશ. વિચારમાં ને વિચારમાં કોણ જાણે ક્યારે આંખો મળી ગઇ.

બીજે દિવસે લ્યુપોલ્ટનો પીછો લીધો. પોતાના પંથમાં મને વટલાવવાને માટે બહુ જ પ્રસન્નતાભેર એણે મગજમારી કરી. પણ મારા ત્રણ દિવસના પ્રશ્નોથી ગભરાઇને સાહેબે મને Hopeless case [નિરાશાજનક મામલો] જાહેર કર્યો ! હું દોડયો સંસ્કૃત પંડિત પાસે. એણે મને લઘુ કૌમુદી ભણાવવાનો આરંભ કર્યો. મને ઉલ્ટો સંસ્કૃત પર કંટાળો આવ્યો. રોમન કેથોલીક અને પ્રોટેસ્ટંટ પાદરીઓને પકડ્યા. એની સભાઓની અને એક પાદરી આચાર્યના જીવન-વ્યવહારની મને એવી મોહિની લાગી કે હું બેપ્ટીઝમ લેવા તૈયાર થયો. એટલે સુધી વાત પહોંચી કે દિક્ષા લેવાની તિથિ નક્કી કરવા એક સાંજે હું એ આચાર્યને મકાને ગયો. બહારના અભ્યાસ-ખંડમાં એને ન જોયા, એટલે મેં અંદરના ખંડનો પડદો ખસેડ્યો. ત્યાં મેં શું જોયું ? એક પાદરીને અને એક બ્રહ્મચારિણી સાધવી (Nun)ને એવી ઘૃણિત દશામાં પડેલાં

દેખ્યાં કે મૂઠીવાળીને હું નાસી છૂટ્યો. ફરી કદિ ત્યાં જવાનું નામ ન લીધું. ધર્મ પરથી આસ્થા ઉડી ગઇ. ભોળાં માનવીને ફસાવવાના બધા ફાંસલા લાગ્યા. હું તો ભક્ત કબીરનું ગીત ગાવા લાગ્યો કે :

આઉંગા ન જાઉંગા, મરૂંગા ન જીઉંગા,
ગુરૂકે શબ્દ પ્યાલા હરિરસ પિઉંગા;
કોઇ જાવે મક્કે લૈ કોઇ જાવે કાસી,
દેખો રે લોગો દોહું ગલ ફાંસી.
કોઇ ફેરે માલા લૈ કોઇ ફેરે તસબી,
દેખો રે લોગો યે દોનોં હી કસબી;
યહ પૂજે મઢિયાં લૈ વહ પૂજે ગોરાં,
દેખો રે લોગો યે લૂટ લઇ ચોરાં.
કહત કબીર સુનોરી લોઇ,
હમ નાહિં કિસી કે હમરા ન કોઇ.

પક્કો નાસ્તિક બન્યો. મારી પૂજા ગઇ. છતાં ગંગા-સ્નાન ને કસરત, એ બે સંગાથી રહ્યાં.

૪

યૌવનના ફાંસલા

વિદ્યાર્થી-અવસ્થા દરમીઆન મારા જીવનમાં એક પછી એક અપલક્ષણનો પગપેસારો થતો ચાલ્યો હતો. રજાના દિવસોમાં ઘોડેસ્વારીની સાથોસાથ શિકારની લત લાગી. દશેરાને દિવસે પિતાજી શસ્ત્ર પૂજા કરતા તેથી શસ્ત્રોમાં જ મેં ક્ષાત્રવટ માની લીધી. હું કાંઇ સિંહ, વાઘ અથવા જંગલી સુવરોનો શિકાર કરીને લોકોનાં ખેતરોની રક્ષા કરતો નહોતો. નિરપરાધી પક્ષીને ગોળી છરાથી

વીંખી તિસમારખાંની કીર્તિ વરી રહ્યો હતો! બીજી વાત વધુ મલિન છે. પાપનો પ્રત્યક્ષ પ્રવેશ મારામાં થવા લાગ્યો. હું પિતાજીનો પરમ વિશ્વાસુ હોવાથી પૈસાની તો રેલમછેલ હતી. એમાં વિલાસનું નિમંત્રણ મળ્યું. અમારા મકાનની પાસે જ એક બેઠકમાં મુજરો થયો. મુજરામાં વેશ્યા બેઠી બેઠી નાચ્યા વિના ગાય છે. મને નિમંત્રણ મળ્યું. મેં કહ્યું કે પિતાજી નાચ તમાશાની વિરક્ત છે, એટલે એની રજા માગવા હું નહિ જાઉં. મિત્રોએ માર્ગ બતાવ્યો કે પિતાજી પોઢી ગયા પછી ચોરી છુપીથી આવવું. પિતાજી સૂતા. કેસરી જળ્યો ચડાવીને હું જલસામાં જઇ બેઠો. પ્રથમ લજ્જા આવી. પછી સંકોચ છૂટી ગયો. સહુની સાથે મેં પણ ચાર કલાકમાં પચાસ પાનપટ્ટી ચાવી કાઢી. ત્રણ બજે ચુપકીદીથી આવીને હું સૂઇ ગયો. પ્રભાતે ગળું સૂકાઇને સોજી ગયું. પસ્તાવો થયો. પણ પ્રાયશ્ચિતની હિમ્મત ચાલી નહિ. મારી અને પિતાજીની વચ્ચેનો આ પહેલો અંતર્પટ હતો.

એક મહેમાને પિતાજીને આશરે આવીને મને હુક્કાની પણ લત લગાડી-પિતાજીની કૃપાનો બદલો વાળ્યો! પ્રથમ મેં મારો એકલાનો જ હુક્કો વસાવ્યો. પછી તો, મિત્રોને માટે પણ માટીના જુદા જુદા હુક્કા, દરેકની ઉપર નામ લગાવીને જમાવ્યા. ધીરે ધીરે મારી ઓરડી હુક્કાનો જ અડ્ડો બની ગઈ ને રોજ સાંજે એમાં દાયરો ભરાવા લાગ્યો.

હું શુરવીર તો બેશક હતો જ. એક વખત એક મિત્રને ઘેરથી ભોજન લઇ રાતે દસ બજે ઘેર વળતાં એક ગલીમાં કોઇને મારવા માટે એક ગુંડો ચકચકતી છુરી લઇ ઉભેલો. ભુલથી એ મારા પર કુદ્યો. મારી ગરદન પકડીને એણે મારા માથાના ડાબા લમણા પર છુરી ભોંકી દીધી. મારો હાથ મારી કમરની છુરી પર ગયો, ને પલકમાં મારી છુરી એની છાતી પર જોરથી પડી. ગુંડો ભાગ્યો. મારા માથામાંથી લોહીની ધાર ચાલી. ઘેર જઇ, રેશમ બાળી, પાટો બાંધી હું સૂઇ ગયો.

પરંતુ આ શૌર્ય મને કેવા ગુપ્ત પાપ પ્રત્યે ઘસડી જતું હતું ! એક દિવસ પ્રભાતે હું ગંગાકિનારે ટેલતો ટેલતો આગળ વધતો હતો. ખબર પડી હતી કે ગંગાતીરે એક ઘાટ પૂસકી પડયો હતો અને એની નીચે એક ગુફા બની ગઇ હતી. ત્યાં એક નગ્ન યોગી રહેતો. યોગી એક જ વખત આહાર કરતો ને પ્રથમ જેનું ભોજન પહોંચે તેનો જ સ્વીકાર કરતો, તેથી સેંકડો સ્ત્રીપુરૂષો ઉત્તમ વાનીઓ તૈયાર કરી યોગીરાજને જમાડવા દોડતાં. એ ઘાટ પર પહોંચતાં જ મને એક ચીસ સંભળાઇ. દોડીને ગુફા પાસે જાઉં ત્યાં મેં શું જોયું ! એક સ્ત્રીનું મસ્તક બહાર દેખાય છે, એના હાથ પકડીને કોઇક જાણે એને ગુફાની અંદરથી ખેંચી રહ્યું છે, ને એ બહાર નીકળવા મથે છે ! દોડીને મેં એના બન્ને હાથ પકડયા. ખેંચીને દુશ્મનના પંજામાંથી છોડાવવા મથ્યો. પણ મને લાગ્યું કે અંદરનો પિશાચ ઘણો જોરાવર અને કામાંધ હોવો જોઇએ. અબળાનો શ્વાસ ઘુંટાતો હતો. મેં દૂરના પહેરેગીરને બૂમ પાડી કે બિનાસિંહ ! બિનાસિંહ ! બિનાસિંહ ધસી આવ્યો. આવીને એણે મને જોરથી પકડયો એટલે મેં એ અબળાને બહાર ખેંચી લીધી.

સોળ વર્ષની એ યુવતી : મૂર્છામાં પડી ગઈ. ત્યાં તો એક બીજી આધેડ સ્ત્રી આવી પહોંચી. મેં એ કુલટાને ઓળખી. મારા એક ગ્રેજ્યુએટ મિત્રની એ ભોજાઇ હતી. અને મેં બચાવેલી અબળા એ ગ્રેજ્યુએટની પત્ની હતી. હું નામ નથી આપતો. મને પાછળથી પત્તો લાગ્યો કે પતિરાજ વકીલાતની પરીક્ષાને માટે તૈયારી કરવામાં મશગૂલ હતા અને આ ભોજાઇ પોતાના દીયરને પુત્રપ્રાપ્તિ કરાવવાની ઉમેદથી કાળા બપોરે મીઠાઇના થાળ સાથે પોતાની ભોળી દેરાણીને યોગીરાજ પાસે મોકલી બહાર ઉભી હતી ! યુવતીનાં વસ્ત્રો ચીરાઇને ઉડી ગયાં હતાં, અંગે ઉઝરડામાંથી લોહી ટપકતું હતું, ને એ થરથરતી હતી. મેં બનાત ઓઢી હતી

તે વતી એ અબળાનો દેહ ઢાંકી હું એને ઘેર પહોંચાડી આવ્યો. એ નગ્ન પિશાચ પર લોકોના જૂતા વરસ્યા. નાક ધરતી પર ઘસીને એણે કરગરી ફરીવાર કાશીમાં પગ ન મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. લોકોએ એને છોડી મૂકયો. પરંતુ હિન્દુ સમાજની અંધશ્રદ્ધા પર કેટલાં આંસુ વહાવું ? ઇ. સ. ૧૮૮૧માં એજ નરપિશાચ ગંગાના ઘાટને રસ્તે બેઠેલો, અને સ્ત્રી પુરૂષો એની ગુહ્ય ઇન્દ્રિય પર પુષ્પ ને પાણી ચડાવી રહ્યાં હતાં ! મેં જમાદારને પૂછયું કે "આ શું ?" જવાબ મળ્યો "અરે ભાઇ ! શું કરવું ! ધરમની વાત ઠરી ખરી ને !"

પ્રિયા ! કે ધર્મભગિની !

પરંતુ મારૂં પતન કયાં ઉતરે તેવું હતું ! એક અબળાને ઉગારવાનું વીરત્વ તો આત્માને ઉંચે લઇ જનારૂં લેખાય. પરંતુ મારી નાસ્તિકતાએ અને જૂની અંગ્રેજી નવલકથાઓમાં વર્ણવાયેલ વિચિત્ર આચાર—નિયમોએ મારા મનની ગતિ કયારની યે પલટી નાખી હતી. પાશ્ચાત્ય પ્રેમશૌર્યના આદર્શને વશ બની મેં મને એક પીડાતી રમણીનો વીરરક્ષક (Knight-errant) માની લીધો. મનમાં ને મનમાં એ અબળાને હું મારી પ્રિયા (Lady Love) અને મને પોતાને એનો સદાનો રક્ષક (Champion) કલ્પવા લાગ્યો. એ જ અરસામાં મારા મામાએ મને મદ્ય-પાનનો અભ્યાસ પણ મંડાવી દીધો. એટલે મેં મદ્યપ-વીર (Drinking knight-errant) નું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જો મને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ પર શ્રદ્ધા રહી હોત તો હું એ પીડિત સ્ત્રીજાતનો રક્ષાબંધ ભાઇ બનીને એની રક્ષાનું વ્રત લેત અને રામાયણની જે જાનકી ઉપર મેં વાર-વાર પવિત્ર અશ્રુધારા વહાવી હતી, તે જાનકી મૈયાનાં જ આ અબળામાં દર્શન કરી હું એનો લક્ષ્મણજતિ બનત. પરંતુ એ વખતે તો હું આપણી સંસ્કૃતિને જંગલી અને આપણા સાહિત્યને મૂર્ખાઇનો ભંડાર સમજી બેઠો હતો !

અધ:પાતને એ માર્ગે હું બીજી વાર લપસ્યો. બે ત્રણ જ દિવસ પછી વિજયા દશમીનું તિર્થસ્નાન હતું. ચાર ઘડી રાત રહી હતી. હું મારાં ધોતી ઉપરણું બગલમાં મારી ગંગામૈયા પર જવા નીકળ્યો. બે કદમ તો નહિ ભર્યાં હોય ત્યાં એક તરૂણ અબળાને ગભરાટ ભરી, સ્ત્રીઓની ભીડમાંથી મારી તરફ દોડતી આવતી દીઠી. એને એકલી અસહાય દેખીને એક દુષ્ટ મર્દે એના અંગ ઉપર હાથ નાખ્યો. આ દૃશ્ય મારાથી ન જોવાયું. દોડીને જોરથી એ અસૂરના મ્હોં પર મેં થપ્પડ ધરી દીધી, અને ગોથું ખાતો ખાતો, એ કામાંધ સામી દિવાલની ઓથ મળવાથી જ પટકાતો રહી ગયો. એ ગભરાયેલી અબળાને હું મારા મકાન પર લઇ આવ્યો. અને મેં એને પૂછ્યું કે "કોને શોધો છો?" ઉત્તર મળ્યો કે "મારા પતિદેવથી વિખુટી પડી ગઇ છું." મારા ઘરને આશરે એને મૂકીને હું એના સ્વામીની શોધમાં ગંગાકિનારે ચાલ્યો. એ પણ બ્હાવરો બની પોતાની સ્ત્રીને શોધતો હતો. મેં એને સાંત્વન દીધું. અને ન્હાઇ ધોઇ એને મારે ઘેર લઇ આવ્યો. પતિ પત્નીનો એ મેળાપ કરાવી આપવાથી મારા અંતરમાં ઉંડા હર્ષ ઉછળવા લાગ્યો હતો. મારો નોકર ગામ ગયેલો તેથી, એ અબળાએ જ રસોઇ કરી ને અમે સહુ જમ્યાં. બપોરે તે દંપતિને ઉપરના માળ પર ઉતારો આપી હું નીચેની બેઠકમાં આરામ લેવા ગયો. પછી હું બહાર ચાલ્યો. એ અબળાનો સ્વામી પણ દશેરા જોવા નીકળી પડયો. સાંજે છ બજે હું ઘેર પાછો આવ્યો. અને એ સમયે હું પ્રલોભનમાં ફસાઇ ગયો. હાય! કે વર્ષોની કમાણી એક કલાકમાં જ ડુબી ગઇ. એ રાતે મેં ખાધું નહિ. આખી રાત વ્યાકુલ બની રહ્યો. બીજે દિવસ પ્રભાતે પુનઃ રામાયણનું સ્મરણ થયું. ગંગાસ્નાન પછી મારા મિત્રને ગામ જવા ચાલી નીકળ્યો. ચાર ગાઉને અંતરે આવેલા એ ગામમાં ભૂખ્યો ને તરસ્યો પહોંચ્યો. મિત્રની સમક્ષ મારા પતનની

કથની કહી સંભળાવી. બિમાર બંધુ પોતાની બિમારી ભૂલી ગયો ને મને દિલાસો દેવા લાગ્યો. બધી વાત સાંભળીને મને એણે નિર્દોષ ઠરાવ્યો. એ સદાચારી સ્નેહીએ વિવાહ પૂર્વેની પોતાની પતિત હાલત યાદ કરી મને પાપનું પ્રાયશ્ચિત બતાવ્યું. બે દિવસ રહીને હું પાછો કાશી આવ્યો. ને મારાં કર્મો ધોવાતાં હોય તેવું સૂચવનારી એક ઘટના બની.

પેલી જે અબળાને મેં ગુફામાંથી ઉગારી હતી, તેનો પતિ મારી પાસે આવીને મને કહેવા લાગ્યો કે "ભાઇ, મારી પત્નીએ તમને જમવાનું નિમંત્રણ મોકલાવ્યું છે." હું બીજે દિવસ ત્યાં જતા પહેલાં, પ્રભાતે સીતાહરણની કથા ફરીવાર વાંચી, આંસુ વહાવી, હૃદયને નિર્મલ કરી ચૂકયો હતો. સાથે ફળ પણ લઇ ગયેલો. જઇને તુર્તજ એ ફળ એ અબળાની સમક્ષ ધરીને કહ્યું " બ્હેન રાજરાણી, આ તારે માટે લાવ્યો છું." રાજરાણીના હૃદય પર આ શબ્દોની કેવી પુનિત અસર થઈ હતી, તે એના સ્વામીએ મને પાછળથી કહ્યું હતું. અને એ દેવીના પાવનકારી પ્રેમનું દર્શન મને પણ તુર્ત જ થઇ ગયું. ભાઇબીજ આવી પ્રત્યેક ભાઈબીજને દિવસે મારા ભાલમાં ચાંદલો કરનારી, મારે કાંડે રાખડી બાંધનારી અને મારા ખોળામાં મીઠાઇ દેનારી, મારી યજ્ઞોપવિત–ક્રિયા વખતની પેલી ધર્મભગિની તો કાશીમાં નહોતી. મને આજ એ બ્હેન સાંભરી આવી. ત્યાં તો એકાએક કોઈ મીઠો, મમતાભર્યો ટૌકાર સંભળાયો કે "વીરા ભાઇબીજનો ચાંદલો કરવા આવીછું."

ચમકીને મેં નજર કરી. બ્હેન રાજરાણીને પોતાની સાસુ સાથે આવેલ દીઠી. નમન કરીને મેં શિર પર ટોપી પહેરી, ગળે દુપટ્ટો વીંટયો. બ્હેને મને ચાંદલો કર્યો, રક્ષાનું વ્રત લેવરાવ્યું અને મીઠાઇ ધરી. બ્હેનને મેં બે રૂપીઆ આપીને વિદાય દીધી મારૂં કલુષિત અંતર જાણે કે ધોવાવા લાગ્યું. પ્રાયશ્ચિતનાં નીર વ્હેતાં થયાં. આ વખતથી મેં સ્ત્રીઓનો સમાગમ ત્યજયો, માતાજીના પિછાનવાળા પરિવારમાં પણ જવાનું છોડયું.

૫

પાપનું પરિબળ

પ્રત્યેક પાપ કેમ જાણે મારી યુવાવસ્થામાં જ મારી સાથેની લેણદેણ પતાવી દેવા માગતું હોય ને ! એટલે મદ્ય અને માંસની સાથે જુગારનો પણ હું ભોગ થયો. જુગાર ન રમીએ તો ગધેડાનો અવતાર આવે, એવો વ્હેમ હોવાથી હું પ્રથમ તો મારા પરિવારની અંદર જ કોડીઓ તથા રેવડીઓથી રમ્યો. પરંતુ બીજી જ રાતે લોભ લાગી ગયો. દોઢસો દોઢસો ને બસો આના સુધીનો દાવ ખેલવા લાગ્યો. કોઇ વાર પચાસ રૂપીઆ સુધી જીત્યો તો કોઇ વાર સાઠ સુધી હારી ગયો. એક વાર ચારસો રૂપીઆ જીતીને ઉભો થઇ ગયો. કેમકે મને મારા દુરાચારી જુગારી ભેરૂઓની ગંદી ભાષા પર તિરસ્કાર વછૂટયો. પછી આવ્યું મદ્યપાન. એફ. એ. [કોલેજનું પહેલું વર્ષ]ની પરીક્ષામાં નાપાસ થયાની વેદનાને મેં શરાબના સીસામાં ડુબાવી. પિતાજી રાતે ભોજન લઇ નવ બજે પોઢી જતા, એટલે રાત્રિનું રાજ મારા હાથમાં આવતું. મેજ પર "એકસો નંબર વન"ની બ્રાંડીનો સીસો અને પ્યાલી: અને હાથમાં *Locke on Heman understanding અગર Bacon's Advancement of Learning and Essayas ! એક તરફથી ફિલ્સુફીના સિદ્ધાંત પર સિદ્ધાંતનું વાચન અને બીજી તરફ પ્યાલીનું સુરાપાન ! સાત દિવસમાં તો સૂતા પહેલાં રોજીંદી આખી બાટલી ખલ્લાસ

*ફિલ્સુફીના અંગ્રેજી પુસ્તકો

થવા લાગી. પિતાજી તો મેજ પર પુસ્તકો પડેલાં ભાળીને સમજે કે દીકરો તનતોડ તૈયારી કરે છે પરીક્ષાની ! સાત માસ આમ ચાલ્યું. અલીગઢ ટર્મ ભરવા ગયો. ગણિતના પ્રોફેસરને ઘેર અતિથિ બન્યો. એ પણ પીતા હતા. એટલે અમે બન્નેએ પીવાની હદ ન રાખી.

એમ કરતાં એક વાર હુતાશની આવી. ધુળેટીની સાંજે અમને સહુ મિત્રોને ગુંડા બનવાનો તરંગ ઉપડ્યો. અમે ચાર જણ હતા. બે એક્કા ભાડે કર્યા. જાંગ સુધી ઉંચી ધોતી પહેરી. બે ખભા પર બે દુપટ્ટા લગાવ્યા : માથાની ચોટલી ઉભી બાંધી : ઉઘાડાં માથાં : કમરમાં છુરી : ને હાથમાં લીધા ડંડા. અકકેક એક્કા પર બબ્બે જણા બેસી ચાલી નીકળ્યા. ઠણુણુ ! ઠણુણુ ! એક્કા ચલ્યા જાય છે. ત્તરીને અમે એક જાનના જાનૈયાની ગિર્દીમાં ઘુસી ગયા. ધક્કા મુક્કી લાગતાં જ એક ગુંડાની ટોળી અપશબ્દો બોલતી અમને ધક્કા દેવા લાગી. અમારામાંથી બે જણા સરસ લાઠી ચલાવી જાણતા હતા. એટલે મારામારી મંડાઇ ગઇ. અમે એ લોકોને વધારે ટીપ્યા પોલિસ આવે ત્યાં તો અમે એક્કા પર કુદી પવનની માફક ઉપડી ગયા. ઘેર પહોંચી સભ્ય વિદ્યાર્થીઓનો વેશ પહેરી લીધો. અમારો પત્તો તો કોઇને ન લાગ્યો પણ દસ પંદર બીજા ગુંડા પકડાયા. નિશ્ચય કર્યો કે હવે વેશ નહિ કાઢીએ, ત્યાં તો ત્રીજે જ દિવસે નવો તરંગ ઉઠ્યો.

કાશીમાં હોળી પછીના પહેલા મંગળવારની સાંજથી શરૂ કરી, ગુરૂવારની આખી રાત સુધી ગંગામાં નૌકાઓ તરે છે, અને એમાં નાચ–તમાશા થાય છે. સાત સાત હોડીઓ એક સાથે બાંધી મોટા ઓરડા રચાય છે, ને એમાં વારાંગનાના નાચ ચાલે છે. અમે પણ એ નાચનો તરતો જલ્સો નિરખવા હોડી ભાડે કરીને શણગારી લીધી, ગાલીચા બિછાવ્યા, સિતાર તબલાંનો પણ રંગ જમાવ્યો, અને વાવટા પર લખ્યું કે "knowledge is power" ! બીજી બાજુ

લખ્યું "ગાઢી કંપની." બસ, પછી તો કોની મગદૂર કે અમારી હોડીને રોકી શકે? જ્યાં જઇએ ત્યાં બીજી હોડીઓ હઠીને અમને રસ્તો આપે. પોલિસોની નૌકાઓને પણ ચીરતી અમારી હોડી તમામ નાચ તમાશાને ઠેકાણે પહોંચી જતી. શુક્રવાર સવાર સુધી અમે સ્હેલ કરી. ઘેર આવતાં જ મારા અંતરમાં ગમગીની છવાઇ ગઇ. આ વિલાસોની વિરૂદ્ધ મારા અંતરાત્માની અંદરથી અવાજ ઉઠયો. પરંતુ હું તો એ કાદવમાં ઉતરતો જ જતો હતો. ભાંગ પીવાનો અભ્યાસ પણ મિત્રમંડળમાં થઇ ચુકયો.

મથુરાના ચોબા

પિતાજી મથુરામાં આસી. પોલિસ ઉપરી નીમાયા. અને તે તિર્થધામમાં મને બે દ્રશ્યો જોવા મળ્યાં, કે જે હું કદિ નહિ ભૂલું. એક તો ચોબાઓનું બ્રહ્મભોજન અને બીજી ગોકળીયા ગોંસાઇજી લીલા.

હું ગયો એટલે પિતાજીએ ચોબાને જમાડવાનો વિચાર કર્યો અમારા ચોબાજીએ પૂછ્યું "કહો યજમાનજી, મણના દસ નોતરૂં, કે મણના ચાર?" હું ચકિત થયો શું દસ દસ શેરના અગર ચાર ચાર શેરના વજનવાળા ચોબા પણ થાય છે? ના, અર્થ એ હતો કે એક મણ મિષ્ટાન્નને ચટ કરી જાય તેવા દસ અથવા ચાર ચોબા! એમ ઠર્યું કે 'મણના ચાર' વાળા નોતરવા. ચારની જોડી તૈયાર જ હતી, અને એનાં નામ હતાં, સોટો, મોટો, છોટો ને લંગોટો! નોતરાની સાથો સાથ જ અકકેક દાતણ અને નવટાંક નવટાંક ભાંગ મોકલવામાં આવ્યાં. ન્હાવા જતી વેળાએ જ ચોબાજી છીપર પર ભાંગ વાટી એની ગોળી કરી ગળા નીચે ઉતારી ગયા. આઠ બજે કૃષ્ણગોપલીલા ગાતા ગાતા ને નાચતા કૂદતા એ અમારે ઘેર પહોંચ્યા. એના ચરણો ધોવામાં આવ્યાં આસન પથરાયું. આજ્ઞા થઇ કે "લાવો યજમાનજી ભોગવિલાસી" પોણો રતલ ભાંગ ભીંજવી રાખેલી, એ ચોબાજીએ વાટી,

અંદર બદામ એલચી ભેળવી, દૂધ નાખ્યું, થોડી થોડી પ્રસાદી એણે અમને વ્હેંચી, બાકીની ચોબાજી ચડાવી ગયા. અગીઆર બજે ભોજન તૈયાર થયું. કહ્યું કે "ચોબાજી પધારો !" પણ ચોબાજી ક્યાંથી ચાલે ? આંખો બંધ છે. બોલ્યા કે "યજમાન આસન પર દોરીને લઇ જાઓ." હાથ પકડીને ઉભા કર્યા, ચરણ પખાળ્યા, ને પાટલે બેસાડયા પ્રથમ ત્રણ ત્રણ રતલ મલાઇ પેટમાં પડી, એટલે આંખો ઉઘડી, ને માગવું શરૂ થયું. ચાર ચાર રતલ પેંડાઃ તે ઉપર શાકભાજી સહિત ત્રીસ ત્રીસ પૂરીઓનો થરઃ પછી ખુરચન નામની મીઠાઇ. ફરીવાર એટલી જ પૂરીઓઃ પછી હલવો ને અંતમાં મલાઇની પૂર્ણાહુતિઃ અમે એના હાથ ધોઇને હથેળીઓમાં અકકેક રૂપીઓ દક્ષિણા ધરી ને પછી પ્રણામ કર્યા. પણ તો યે ચોબાજી ઉભા રહ્યા. કહે કે "યજમાનજી, હવે સત્યાનાશી પણ મળવી જોઇએ." નવટાંક નવટાંક ભાંગ ફરીવાર દીધી ત્યારે ચોબાજી ચાલ્યા. પિતાજીને ભય હતો કે આ બિચારાનાં પેટ ફાટશે તો પોતાને બ્રહ્મહત્યા લાગશે ! પણ સાંજે હું જ્યારે એ લોકોના સ્થાન પર ગયો ત્યારે પેલી 'સત્યાનાશી'ના રગડા વડે તમામ આહારને ભસ્મ કરીને એ ચારે જણા તો કુસ્તી લડી રહ્યા હતા ! અને રાહ જોતા હતા કે કોઇ હરિનો લાલ લાડુ ખવરાવનારો મળી જાય !

ગોંસાઈ–લીલા

હવે ગોંસાઇજીની લીલા કહું: દક્ષિણના એક ડેપ્યુટી કલેકટર વ્રજયાત્રા માટે આવેલા હતા. સાથે પોતાની પત્ની, દીકરો ને દીકરી હતાં. પુત્રી પંદર વર્ષની હતી. અંગ્રેજી પણ ભણેલી હતી. મને આ કુટુંબનો પરિચય કાશીથી થઇ ગયેલો. એક દિવસ ગોપાલ મંદિરમાં ઉત્સવ હતો. સાંજના પાંચનો સમય હતો. મારી સાથે એક પોલિસ અમલદાર હતો. એ કહે કે "ચાલો ભાઇ, ગોંસાઇજીના અંદરના મહેલની સ્હેલ કરાવું." અમે તો ચાલ્યા. અમને કોણ રોકે ?

"સન્યાસી, ગુરૂ, ચપરાસી" એ ત્રણને કોઇ ન અટકાવી શકે. કેટલા યે ઓરડા! અને કેટકેટલી ભુલભુલામણીવાળા રસ્તા! પાંચ મીનીટ ફર્યા ત્યાં વેદનાની ચીસ સંભળાઇ. ધકતા હઇને પાસેના ઓરડાનું કમાડ ખોલી અમે અંદર પહોંચ્યા. જોઇએ તો એક અબળા કુમારીને ગોંસાઇજી પોતાની પાસે ખેંચી રહ્યા છે, ને અબળા નાસી છૂટવા મથે છે; પાસે એક આધેડ સ્ત્રી ઉભી છે. અમને જોતાં જ ગોંસાઇઓએ કુમારિકાને છોડી સામેની કૃષ્ણની પ્રતિમા પ્રતિ આંગળી કરીને કહ્યું "આ મૂર્તિ ભાળીને એ બિચારી ગભરાઇ ગઇ હુતી એટલે, હું એને શાન્ત પાડતો હતો." તુર્ત કુમારી બોલી ઉઠી કે "Don't believe him sir! He cought hold of me while I was touching his feet. Then I cried. O! take me to my father. [એની વાત ન માનશો હો મહાશય! હું એનો ચરણસ્પર્શ કરતી હુતી ત્યાં જ એણે મને પકડી એટલે જ મેં ચીસ નાખી. ઓહ! ભલા થઇને મને મારા પિતા પાસે લઇ જાઓ!]

હું એ અબળાને એના પિતા પાસે લઇ ગયો. એ પણ પુત્રીને જ શોધતા હતા. પેલી આધેડ સ્ત્રી જ એને પૂજાને નિમિત્તે અંદર લઇ ગઇ હતી, અને પોતે ચરણસ્પર્શ કરીને એ કુમારિકાને આગળ કરી દીધી હતી.......આ એજ દક્ષિણના ડેપ્યુટી કલેક્ટર હતા. પેલી પણ એની જ પુત્રી હતી. મૂર્તિપૂજા પરથી શ્રદ્ધા ગૂમાવીને એ પોતાના દેશમાં ચાલ્યાં ગયાં અને તિર્થક્ષેત્રોનાં પાપો મને પ્રત્યક્ષ થઇ ચુકયાં!

૬

લગ્ન-જીવન

જાલંધરના એક પ્રસિદ્ધ શાહુકારની પુત્રી વેરે મારૂં લગ્ન કરવામાં આવ્યું. ઉમેદ હતી કે મને યુવાન સ્ત્રી મળશે. પણ માયરામાં બેસતી વેળા જોયું કે એ તો બાર વર્ષની જ બાલિકા હતી. તો પણ મેં નિશ્ચય કર્યો કે હું પોતેજ એને ભણાવી ગણાવી નવલકથાઓના મારા મનોરથો સફળ કરીશ. આ વિચારમાંથી મને ઘણું સાંત્વન મળ્યું. પરંતુ ત્યાં તો મને એનું મુખ જોવાનો યે લ્હાવો ન મળ્યો. પરણી ઉતર્યાં કે તુર્ત એનાં પીયરીયાં એને પીયર ઉપાડી ગયાં. એક માસ પછી આણું વાળવામાં આવશે એ સાંભળીને મને ધીરજ આવી. પરંતુ ફરીવાર પણ એને બે ત્રણ દિવસ રાખી, અમારો મેળાપ પણ થવા દીધા વિના, મોટાભાઈએ એને પીયર વળાવી દીધી! ત્યાર પછી ત્રીજી વાર પિતાજીની આજ્ઞાથી જાલંધરથી હું પોતે જ મારી પત્નીને હોંશેહોંશે તેડી લાવ્યો. પહેલ વહેલા પ્રણયાલાપની અંદર જ નવલકથા માંહેથી રચેલા મારા હવાઈ કલ્લા તૂટી પડયા. પણ નવા ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે જે અબળા મારે આશરે પડી ગઇ છે, તેને હું મારે હાથે જ ગુણવંતી બનાવી લઇશ. એ વિચારથી મારા અંતરમાં દયા અને રક્ષાનો ભાવ જન્મ પામ્યો.

અમારો ગૃહસંસાર ચાલુ થયો. દિવસે તો એ મારી પછી જ ભોજન કરતી, પણ રાતે મને આવતાં મોડું થાય ત્યારે પિતાજીને જમાડી લઇ અમારી બન્નેની રસોઇ મેડી

પર મગાવી લેતી, અને હું આવું ત્યારે શગડી પર ગરમ કરી મને જમાડ્યા પછી પોતે જમતી. આ સમય દરમ્યાન હું દારૂની લતે તો બેહદ ચડી ગયો હતો. એક દિવસ રાત્રિયે હું ઘેર આવતો હતો. રસ્તે એક મિત્રે મને રોકી પાડયો અને આગ્રહ કરીને પ્યાલી લેવરાવી. પછી વાતોએ ચડ્યા. એ ના પાડતા રહ્યા ને હું ચાર પ્યાલી ગટગટાવી ગયો. દારૂ ચડ્યો. મિત્રો મને વેશ્યાના ઘરમાં તેડી ગયા. પહેલી જ વાર મેં વેશ્યાગારમાં પગ દીધો ! કોટવાળ સાહેબના પુત્રને દેખી તમામ વેશ્યાઓ ઝુકી ઝુકી સલામો ભરવા લાગી. મુજરાની તૈયારી થવા માંડી. ત્યાં તો મારા મ્હોંમાંથી કોણ જાણે શું નીકળ્યું ને આખું ઘર કાંપવા લાગ્યું. નાપાક ! નાપાક ! કરતો હું નીચે ઉતર્યો. લથડીયાં લેતો ઘેર પહોંચ્યો. નોકરે બુટ ઉતાર્યા. ઉપર ચડવા જાઉં, પણ ઉભું જ થવાયું નહિ એવો ચકચુર હતો ! બે નોકરોને ખભે ટેકો દઇને ચડ્યો. પરંતુ ઉલટી વધવા લાગી

એ સમયે એક નાજુક આંગળીઓવાળો હાથ મારા મસ્તક પર પંપાળવા લાગ્યો, ને મેં ખુલાસાથી ઓકી કાઢ્યું. મારી દેવીના હાથમાં જાણે હું બાલક બની ગયો. એણે મને કોગળા કરાવ્યા, મ્હોં લુંછ્યું, અંગરખું બગડ્યું હતું તે ફેંકી દીધું ને મને ઝાલીને અંદર લઇ ગઇ. પલંગ પર સૂવાડી મને ચાદર ઓઢાડી. બેસીને મારૂં માથું દાબવા લાગી. કરૂણા અને શુદ્ધ પ્રેમથી ભરેલું એ મ્હોં હું કદિ નહિ ભુલું. જાણે હું મારી માતાની છત્રછાયા તળે અખંડ શાંતિથી પોઢી ગયો. ગાઢ નિદ્રા આવી ગઇ. રાતે એક બજે મારી આંખ ઉઘડી ગઇ. જોઉં છું તો પંદર વરસની એક બાલિકા ચુપચાપ બેઠી બેઠી મારા પગ દાબી રહી છે. મને એણે પાણી આપ્યું. શગડી પરથી ગરમ દૂધ ઉતારી, તેમાં સાકર મિલાવી મારા હોઠે ધર્યું. દૂધ પીધા પછી મને તાકાત આવી. એ મધરાતનું દૃશ્ય દેખતાં મસ્તકમાંથી અંગ્રેજી નવલકથાઓ નીકળી ગઇ, અને તુલસીદાસજીએ આલેખેલી ઘટનાઓ દૃષ્ટિ સન્મુખ હાજર થઇ. એને નજીક બેસાડીને મેં પૂછ્યું " દેવી ! તું જાગતી

જ બેઠી છે? વાળુ પણ નથી કર્યું ?" જવાબ મળ્યો "તમે ભોજન કર્યા વગર હું શી રીતે ખાઉં? અત્યારે હવે ખાવામાં મઝા શી છે?" એ સમયની દશા કલમથી તો નથી વર્ણવી શકાતી. મારા પતનની બન્ને કથાઓ એને સંભળાવીને મેં એની ક્ષમા માગી. ઉત્તરમાં એણે કહ્યું "આવું આવું સંભળાવીને મારા પર પાપ કાં ચડાવી રહ્યા છો? મને તો એક જ શિક્ષણ મળ્યું છે કે મારે સદા તમારી સેવા જ કરવી."

અમે બન્ને જમ્યા વિનાનાં જ સૂઇ ગયાં. વળતી પ્રભાતથી મારા જીવનમાં પલ્ટો આવ્યો.

મારી દેવી

બીજે જ દિવસે દારૂના પારસી ઇજારદારને ત્યાંથી અત્યાર સુધી ચડી ગયેલા રૂા. ૩૦૦નું બીલ આવ્યું. ત્રણ ચાર દિવસની મુદત માગીને એ ઉઘરાણી મેં પાછી તો વાળી, પરંતુ મારા મ્હોં પર ગ્લાનિ છવાઈ ગઇ. શિવદેવી (મારાં પત્ની) એ મને જમાડતી વખતે ગ્લાનિનું કારણ પૂછયું. અને હવે તો અમારી બન્નેની વચ્ચે કોઇ પણ વાતનો અંતરપાટ ક્યાં હતો? મેં બધું સ્પષ્ટ કહી બતાવ્યું. એ વખતે તો દેવી ચુપ રહી. પણ મને કોગળા કરાવી, મ્હોં ધોવરાવી, પોતે જમવા બેઠા પહેલાં જ પોતાનાં સોનાનાં કડાં ઉતારીને મારી પાસે લાવી. હું ચકિત થઇ ગયો.

"અરે દેવી!" મેં લજવાઇને કહ્યું "આવું તે કાંઇ અને? તને આભૂષિત કરવી જોઇએ તેને બદલે શું હું તારાં આભૂષણો ઉતારી લેવાનું પાપ કરૂં?"

"આમ જુઓ!" દેવીએ કડાની બીજી જોડ બતાવીને મને ફોસલાવ્યો. "આ એક જોડ પીયરની ને એક જોડ સાસરાની દીધેલી છે. એટલે મારે તો બેમાંથી એક જોડ નકામી જ પડી છે. વળી એ તો મારી મિલ્કત છે

ને ! આ દેહ પણ તમારો છે. તો પછી ધૂળ જેવાં કડાં લેવામાં તમને શાનો સંકોચ હોય ? ને વળી, તમારી ચિન્તાઓ ટળી શકતી હોય તો શું આ સોદો મોંઘો છે ? ”

એના ઉદ્ગારો તો પંજાબી ભાષામાં હતા, ને એના અનુવાદમાં કદાચ મારાથી વધારો પણ થઇ ગયો હશે; પરંતુ ભાવ તો આજ હતો. કડાં વેચીને હું દારૂના દેવામાંથી મુક્ત થયો. પ્રલોભનથી બચવા ખાતર થઈને, બાકી વધેલા રૂપીઆ પણ મેં દેવીની પેટીમાં જ મૂકાવ્યા, અને મન સાથે ગાંઠ વાળી કે કમાવા લાગીશ ત્યારે પહેલાં પ્રથમ તો આ લીધા છે તેટલા રૂપીઆનો દાગીનો જ દેવીને ઘડાવી દઇશ.”

૭

અજવાળાંનો ઉદય

સિંહ અને સન્યાસી

પ્રયાગમાં સાંભળ્યું કે ત્રિવેણીને પેલે પાર જંગલમાં સિંહને પાળનાર એક યોગી રહે છે. દિવસભર એ અદૃશ્ય રહે છે અને રાતે જ મળે છે. હું એનાં દર્શને ચાલ્યો. રાતે દસ બજે એ આશ્રમે પહોંચ્યો, તો ત્યાં એક વૃદ્ધ, કૌપીન-ધારી મહાત્માને મેદાનમાં સમાધિસ્થ બેઠેલા દેખ્યા. ત્રણ બજ્યા સુધી ન તો એ તપસ્વીની સમાધી ખુલી, કે ન તો અમારી આંખ બીડાઇ. બરાબર ત્રણ બજે સિંહની ઘોર ગર્જના સંભળાઇ. જોત જોતામાં તો એ વિકરાલ વનરાજ કોઇ જટાધારીની માફક પોતાની કેશવાળી હલાવતો ને મશાલો જેવી આંખો ટમકાવતો સડેડાટ યોગીરાજની સામે આવતો દેખાયો. આવીને એ અવધુતના ચરણો ચાટવા મંડયો.

યોગીએ આંખો ઉઘાડીને કેસરીના મસ્તક પર પ્યાર ભર્યો હાથ ફેરવ્યો. ફેરવીને કહ્યું "તું આવ્યો બચ્ચા! સારૂં, હવે ચાલ્યો જા." ગુરૂદેવના ચરણોમાં મસ્તક મેલીને એ વનરાજે જંગલની વાટ લીધી. દેખીને હું સ્તબ્ધ બની ગયો. હું મહાત્માના ચરણોમાં પડી ગયો. મારાથી બોલાઈ ગયું કે "ઓહોહો યોગીવર! આટલો ચમત્કાર!" ઉત્તર મળ્યો કે "ચમત્કાર કશો જ નથી બેટા! પરંતુ બનેલું એવું કે આ સિંહને કોઇ શિકારીની ગોળી લાગેલી. એના પગ પર જખમ થવાથી એ બિચારો ચાલી શકતો નહોતો, અને પડયો પડયો આર્તનાદ કરતો. એ તરસ્યો પણ હતો. મેં જઇને એને પાણી પાયું, ને જંગલની એક વનસ્પતિ વાટીને જખમ પર પાટો બાંધ્યો. પાટો બાંધતો ગયો તેમ એને આરામ આવતો ગયો. દવા ચોપડતી વેળા રોજ એ મારો પગ ચાટતો અને આરામ થયા પછી પણ એની એ ટેવ નથી છૂટી. તેથીજ એ રોજ મારી સમાધીને સમયે મારા પગ ચાટવા નિયમિત આવ્યા જ કરે છે. નક્કી સમજજે બેટા, અહિંસા અને સેવા અફળ નથી જાતાં.

કોઇક અદૃશ્ય હાથ જાણે મારી નાસ્તિકતાનાં રૂદ્ધ દ્વાર હચમચાવવા લાગ્યો. અને એ દ્વાર ભેદાવાનો પ્રસંગ પણ તૂર્ત જ આવી પહોંચ્યો.

ગુરૂ-દર્શન

"બેટા મુન્શીરામ," પિતાજીએ એક દિવસ કહ્યું "એક દંડી સંન્યાસી આવ્યા છે. એ મહા વિદ્વાન યોગીરાજ છે. એની વક્તૃતા સાંભળીને તારા બધા સંશયો દૂર થઇ જશે. માટે કાલે તું મારી સાથે આવજે."

બીજે દિવસે હું પિતાજીની સાથે વ્યાખ્યાનમાં ગયો. મનમાં તો થયું કે ફક્ત સંસ્કૃત જ જાણનારો એ સાધુ બુદ્ધિની શી વાત કરવાનો હતો! પણ જતાં જ એ દિવ્ય

આદિત્ય મૂર્તિને જોઇને મારા અંતરમાં આપોઆપ શ્રદ્ધાનો સંચાર થયો. પાદરી સ્કોટને અને બીજા યુરોપીઅનોને ત્યાં આતૂર બની બેઠા જોઇને મારી શ્રદ્ધા વધી. દસ જ મીનીટ વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું ત્યાં વિચાર ઉપડયો કે "ઓહોહો ! અજબ પુરૂષ ! કેવળ સંસ્કૃત જ જાણતો છતાં આટલી દલીલભરી વાતો કરી શકે !" ૐ પરનું એ વ્યાખ્યાન હતું. ને એ વ્યાખ્યાતા બીજા કોઇ નહિ—દયાનંદ સરસ્વતી જ હતા. મારો નાસ્તિક આત્મા એ વાણી-ગંગાના પ્રવાહમાં ન્હાઇ આનંદ અનુભવવા લાગ્યો.

રોજરોજ વ્યાખ્યાન થવા લાગ્યાં. પિતાજીએ તો મૂર્તિ-પૂજા વિરૂધનું વ્યાખ્યાન મંડાતાં જ આવવું બંધ કર્યું. પણ મારી આસ્થા વધવા લાગી. દરરોજ પહેલ વહેલો પહોંચીને એ ઋષિને પ્રણામ કરનાર હું જ હતો. પણ કેવળ વ્યાખ્યાનાથી જ હું ન મોહાઇ ગયો. સાંભળ્યું કે રોજ પ્રભાતે સાડા ત્રણ વાગે કેવળ એક કોપીન ભર, હાથમાં ડંડો લઇ ઋષિજી નીકળી પડે છે, તે સવારે છ બજે પાછા વળે છે. એટલા વ્હેલા બહાર ભટકવામાં શો ભેદ સમાયો હશે? એક દિવસ રાતે મેં એનો પીછો લીધો. આગળ ઋષિ ને પાછળ હું: થોડીવાર ધીમે ધીમે ચાલ્યા પછી એમણે એટલો વેગ પકડયો કે મારા જેવો ઉતાવળી ગતિવાળો જુવાન પણ એને દૃષ્ટિમાં ન રાખી શકયો. આગળ જતાં ત્રણ રસ્તા ફાટયા. ન સમજાયું કે ઋષિ કઇ બાજુ ગયા. બીજી રાતે પ્રથમથી જઇને એ ત્રિભેટા પર હું છુપાઇ રહ્યો. એ વિશાળ રૂદ્રમૂર્તિને દેખી હું ભાગવા લાગ્યો. જોયું કે ઋષિ તો રસ્તે એકાદ માઇલની દોટ પણ કાઢી લેતા ધસી રહ્યા છે. એમ કરતાં કરતાં દૂર એક પીપળો આવ્યો. યોગી એની નીચે બેઠા. આસન વાળીને સમાધિ ચડાવી. મેં ઘડીઆળમાં જોયું. સમાધિ બરાબર દોઢ કલાક સુધી ટકી. સમાધિ પૂરી થયે ઉઠીને એ તપસ્વી આશ્રમ તરફ વળ્યા. હું તો શ્વાસ લઇ ગયો !

કેવા નિર્ભય પુરૂષવર ! એક વ્યાખ્યાનની અંદર પોતે પુરાણુની અસંભવિત અને આચારભ્રષ્ટ કથાઓનું ખંડન કરી કહ્યા છે; પાંચ પતિવાળી સતી દ્રૌપદી, વગેરે પર પ્રહારો ચાલે છે . એના હાસ્ય–છલકતા મર્મપ્રહારોથી ત્યાં બેઠેલા પાદરી સ્કોટ, કમીશ્નર, કલેકટર અને ૧૫–૨૦ અન્ય અંગ્રેજો હસવું રોકી શકતા નથી. એ જોઇ તુર્ત સ્વામીજીએ વાત પલટાવી; "પુરાણીઓની તો આવી લીલા છે, પણ હવે કિરાણીઓ (ખ્રીસ્તીઓ)ની લીલા સાંભળો ! કેવા ભ્રષ્ટ એ લોકો, કે કુમારી મેરીને પુત્રોત્પત્તિ થયાનું બતાવી એનો દોષ શુદ્ધસ્વરૂપ પરમાત્મા પર ઢોળે છે !" સાંભળતાં જ કમીશ્નર, કલેકટરની મૃખાકૃતિઓ રોષથી લાલઘુમ થઇ. પરંતુ ઋષિનું વ્યાખ્યાન તો ચાલુ જ રહ્યું અને આખર સુધી ઇસાઇ મતનું જ ખંડન થયા કર્યું. કોઇની મગદૂર નહોતી કે ઉઠી શકે !

* * *

" તમારા પંડિતને કહી આપો, કે આટલી કટુતા ન વાપરે. અમે ખ્રીસ્તીઓ તો સભ્ય છીએ, વાદવિવાદથી ઉશ્કેરાતા નથી, પરંતુ કોઇ ઝનૂની હિન્દુ મુસલમાન કોપાશે તો એનાં ભાવણો અટકાવા દેશે. "

આ શબ્દો, વળતી જ પ્રભાતે, કમીશ્નર સાહેબે સ્વામી દયાનંદના અગ્રગણ્ય અનુયાયી ગૃહસ્થ ખજાનચીજીને બોલાવીને સંભળાવી દીધા. એ ગૃહસ્થની છાતી નહોતી કે દયાનંદની સન્મુખ જઇને આ સંદેશો પહોંચાડે. અન્ય સહુએ પણ એ કામ કરવાની ના પાડી. એટલે મને નાસ્તિકને હડસેલવામાં આવ્યો. મેં તો ત્યાં જઇને ઋષિજીને એટલું જ કહ્યું કે "ખજાનચીજી આપને કંઇક કહેવા માગે છે. કેમકે કમીશ્નર સાહેબે એમને બોલાવ્યા હતા." હું તો છૂટયો અને બધી આફત ખજાનચીજીને માથે ઉતરી પડી. એ બિચારા તો ગળું ખોંખારતા, માથું ખજવાળતા, ઋષિજીની સામે પાંચ મીનીટ સુધી થંભી ગયા. ચકિત થઇને ગુરૂજી બોલ્યા,

"ભાઈ, તમારે તો સમયની કિમ્મત નથી, પણ મારે માટે તો સમય અમૂલ્ય છે. એટલે કહેવું હોય તે જલ્દી કહી નાખો "

" મહારાજ ! વ્યાખ્યાનમાં કડવાશ ન આવે તો કાંઈ અડચણ છે? અંગ્રેજોને નારાજ કરવા ઠીક નહિ; વળી એથી અસર પણ સારી થવાની. " ખજાનચીજી થરથરતા થરથરતા બોલ્યા.

"અરે રામ !" હસીને મહારાજ બોલ્યા, "આમાં એવી તે શી વાત હતી કે તમે થોથરાઈ રહ્યા છો ? નાહક મારો સમય નષ્ટ કર્યો. સાહેબે કહ્યું હશે કે તમારો પંડિત કડવું બોલે છે, ભાષણ બંધ થઈ જશે, આ થશે ને તે થશે, એટલું જ ને ! અરે ભાઈ, હું કાંઇ વાઘ દીપડો કેનહોતો કે તમને ખાઈ જાત ! એણે તમને જ કહ્યું હતું તો તમે સીધા મને કાં ન કહી ગયા ? નકામો મારો આટલો સમય બગડાવ્યો."

એ સાંજની ઘટનાને કોણ ભૂલી શકે ? આગલા દિવસના તમામ અંગ્રેજો–પાદરી સ્કોટ શિવાયના–હાજર હતા. વ્યાખ્યાનમાં સત્યનો વિષય આવ્યો. સત્યની વ્યાખ્યા કરતા કરતા સ્વામીજી બોલ્યા, "લોકો મને કહે છે કે સત્યને પ્રકટ ન કરો. કલેકટર ગુસ્સે થશે, કમીશ્નર નારાજ થશે, ગવર્નર સતાવશે ! અરે ભાઈ, ચક્રવર્તિ રાજા ભલે ને અપ્રસન્ન થતો ! હું તો સત્ય જ કહેવાનો. આ શરીર તો અનિત્ય છે. જેની મરજી થાય તે એને ભલે ઉડાવી દેતું." પછી ચારે બાજુ તિક્ષ્ણ દૃષ્ટિ કરી સિંહનાદે ગરજ્યા "પરંતુ એવો એક શુરવીર તો મને બતાવો, કે જે મારા આત્માનો નાશ કરવાનો દાવો ધરે છે ? જ્યાં સુધી એવો વીર દુનિયામાં નથી, ત્યાં સુધી હું સત્યને દાબી રાખવાનો વિચાર સરખો પણ કરીશ નહિ."

આખી સભા સ્તબ્ધ બની ગઈ. મારૂં હૃદય ફાટ ! ફાટ ! થયું.

"ભક્ત સ્કૅાટ આજ કેમ નથી દેખાતા ?" ઋષિએ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થતાં જ પૂછ્યું. કેમકે એ સૌમ્ય પાદરી પર એમની પ્રીતિ હતી.

"મહારાજશ્રી, પાસેના દેવળમાં આજે એમનું વ્યાખ્યાન હતું."

"ત્યારે તો ચાલો, ભક્ત સ્કૅાટનું દેવળ જોઇ આવીએ." એમ કહીને ઋષિ તમામ મેદનીને લઇને ચાલ્યા. દેવળમાં સ્કૅાટ સાહેબે સામા આવીને સત્કાર કરી દીધો. સ્વામીજીને વેદી પર જઇ કંઇક પ્રવચન કરવા વિનવ્યા. સ્વામીજીએ વીસ મીનીટ સુધી મનુષ્યપૂજાના ખંડન પર વ્યાખ્યાન દીધું. આર્ય ધર્મના એક ધુરંધર પુરૂષ ખ્રીસ્તીના દેવળમાં જાય એ ધર્મૌદાર્ય હું કેમ ભૂલું ?

હું મોરલી પર નાચતા નાગની માફક મુગ્ધ બન્યો. પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ વિષેની મારી ઘોર નાસ્તિકતા આડે આવવા લાગી. હું રૂષિવર પાસે ગયો. નાસ્તિકતાના અભિમાનમાં ને અભિમાનમાં એક સામટા અનેક આક્ષેપો ઇશ્વરની હસ્તી પર હું વરસાવી ગયો, પાંચ જ મીનીટના પ્રશ્નોત્તરમાં મહર્ષિએ મને એવો ગુંગળાવ્યો કે મારૂં મ્હોં બંધ થયું. હું બોલ્યો,

"મહારાજ, આપની દલીલો તો બહુ તિક્ષ્ણ છે, મને ચુપ તો કરી દીધો, પણ પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ તો ન કરાવ્યો !"

મહર્ષિ કાંઇ બોલ્યા નહિ. હું ફરી વાર તૈયારી કરી ગયો. ફરીને મારી દલીલો તૂટી પડી. ફરીને પણ મેં એજ કહ્યું.

મહારાજ પ્રથમ તો હસ્યા. પછી ગંભીર સ્વરે બોલ્યા. "ભાઇ, તેં પ્રશ્ન કર્યા ને મેં ઉત્તર દીધા; એ તો યુક્તિની વાત થઇ. બાકી મેં ક્યાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે તને હું પરમેશ્વર પર વિશ્વાસ કરાવી દઇશ ? પ્રભુ પોતે જ તને વિશ્વાસુ બનાવી દેશે ત્યારે જ તને વિશ્વાસ પડશે." એણે ઉપનિષદનો શ્લોક લલકાર્યો....

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्

સાંભળીને હું ચુપચાપ ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી તો વર્ષો વીત્યાં.

૮

ધંધાની શોધમાં

અભ્યાસ તો મારા કિસ્મતમાં નહોતો. કેમકે વારંવાર હું નાપાસ પડ્યો, દુર્ગુણોમાં ડુબ્યો અને ગૃહસંસારી બન્યો હતો. મારા પિતાની વગથી મને કમીશ્નરે તહસીલદારીમાં મૂકયો. પણ ત્યાં તો મારા મગજની સ્વતંત્રતાને આઘાત દેનારો એક બનાવ બન્યો. અમારી હદમાં ગોરાઓની ફોજનો મુકામ થવાનો હતો. ને મારે તેનો બંદોબસ્ત કરવા જવું પડ્યું. વેપારીઓ મારી પાસે રોતા રોતા આવ્યા કે લશ્કરવાળાઓ પૈસા ચૂકાવ્યા વગર ઇંડાં લૂંટી ગયા! મેં જઇને કર્નલને કહી દીધું કે "જો આ ગરીબોના પૈસા નહિ ચૂકવો તો હું હમણાં ને હમણાં દુકાનો ઉઠાવી લેવરાવીશ."

ત્યાં તો કર્નલ ભભૂક્યો "you will do it at your peril. what do you mean by being impertinent ? [એમ કરીશ તો તું જોખમમાં આવી પડીશ. આટલી બધી ઉદ્ધતાઇનો શો સબબ છે ?]

હું પણ ન રહી શક્યો. મેં રોકડું સંભળાવ્યું કે " I am taking away my men, I cannot bear this insult. you may do your worst."
[મારાં માણુસોને લઈને હું તો આ ચાલ્યો. તારાં અપમાન મારાથી નહિ સહેવાય. તારાથી થાય તે કરી લેજે !]

આટલું સાંભળતાં જ કર્નલ આગળ ધસ્યો. એટલે મેં મારા હાથનો ચાબૂક ઉગામ્યો. એ પાછો હટી ગયો. હું ઘોડે ચડી ચાલ્યો આવ્યો. આવીને તહસીલદારને વાત કહી. એના ટાંટીઆ તો ધ્રુજવા લાગ્યા. પણ હું તો અંગ્રેજી રીપોર્ટ લખીને પહોંચ્યો કલેકટર પાસે. જાઉં ત્યાં કર્નલ પણ બેઠેલો હતો. કલેકટરે મને ધમકી દેવા માંડી. મને ખુરસી પણ ન આપી. મારો રીપોટ વાંચીને મને હુકમ કર્યો કે "કર્નલની માફી માગ, નહિ તો તારી સામે પગલાં લેવાશે."

જવાબમાં સાહેબને સલામ કરીને ચુપચાપ હું ચાલી નીકળ્યો. તૂર્ત કમીશ્નર સાહેબનો સવાર મને બોલાવવા આવ્યો. મેં જઈને એમને બધી કથની સંભળાવી અને વિનવ્યું કે " આવી નોકરીથી હું ધરાઈ ગયો. હવે મને રજા આપો."

કમીશ્નરે કલેકટરનો હુકમ રદ કર્યો, મને નિર્દોષ ઠરાવ્યો અને ઘણી નાખુશી સાથે મારૂં રાજીનામું સ્વીકાર્યું.

બસો રૂપીઆ મેં મારા પગારમાંથી બચાવ્યા હતા. તે મારી દેવીનાં કડાં વેચીને જે રકમની બચત પડી હતી તેમાં ભેળવીને મેં પિતાજીની પાસે ધરી દીધાં. અને કડાં વેચ્યાની તમામ કથની એમને સંભળાવી દીધી. પિતાજી મારા સત્ય પર પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા " તું તો નાસ્તિક છે ને ! નાસ્તિક તે કદિ આવો સાચો હોય ?"

દેવીનાં કડાં ફરીવાર હતાં તેવાં ને તેવાં કારવી દઇ હું પત્નીના ઋણથી મુક્ત થયો. અને હવે તો મારા બોજાની ચિંતાથી પિતાજીને મુક્ત કરવા માટે, હું વ્યવસાય શોધવા લાગ્યો. એક મિત્રની સલાહથી, ઘેરથી

રૂા. ૬૦૦ લઇને લાહોર ગયો. ત્યાં દુકાન ખોલી. મિત્ર મેનેજર બન્યા. ખર્ચ પર ખર્ચ તો ચડવા લાગ્યું. પણ વેચાણ ન મળે. મિત્રની શીખવણી હતી કે વિલાયતી દારૂનું લાઇસન્સ લઇએ એટલે દારૂમાંથી સારી પેઠે ન રહેશે! દારૂના પરવાના માટે હું ડે. કમીશ્નરને વિતનિપત્ર લખવા બેઠો. પણ લખતાં લખતાં લજ્જા છૂટી. અરજી અરધી લખીને જ ફાડી નાખી. દુકાન સંકેલી લીધી. રૂા. ૨૫૦ વધ્યા. મનમાં થયું કે " સસ્તામાં જ છૂટયો ! " ફરીવાર નોકરીના સંકલ્પો જાગ્યા. બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસે નોકરી માટે અરજી લખી લખીને ફાડી નાખતો. અંગ્રેજ સરકારની નોકરી પરથી ઉઠેલું દિલ કોઇ દેશી રજવાડા તરફ દોડયું. પણ ત્યાં તો અંદરથી અવાજ સાંભળ્યો કે " ત્યાં તો બ્રિટિશ રાજ્યથી યે અધિક ગુલામી છે "

એ સંકલ્પ છોડી દીધો. મુખતીઆર(વકીલ)ની પરીક્ષા દેવા નિશ્ચય બાંધ્યો. ને પરીક્ષામાં સફળ થયો. ફિલ્લોરમાં વકિલાત આદરી. જેવી રીતે પ્રમાદી બ્રાહ્મણ કોઇ અનિશ્ચિત યજમાનના દાન પર આધાર રાખીને પગ પર પગ ચડાવી બેસે, અને કોઇ દિવસ ભૂખ્યો રહીને તો કદિ માલપૂઆ ખાઇને દિવસ વીતાવે, તેવી જ ગતિ નવા વકીલની પણ થાય છે, તે મેં અનુભવ્યું. કદિ બન્ને ખીસાં ભરાય તો વળી ચાર દિવસ હવા ખાવી પડે, પણ મારો સિતારો બુલંદ હતો. પહેલે મહિને ૭૫ ને બીજે ૨૦૦ સુધી રળ્યો. જઇને પિતાજીની પાસે હિસાબ ધરી દીધો. એમણે આશીર્વાદ સાથ કહ્યું કે "તારી પરીક્ષા થઇ ચુકી. હવે સુખેથી કમા અને સંસાર ચલાવ. મને સંતોષ છે."

અંધકારની છેલ્લી રાત

પરંતુ પિતાજીનો અંકુશ અટકી પડયો. મેં ફિલ્લોરથી જાલંધર જઇ વકીલાત આદરી. દેવી પીયરમાં હતી. તેથી

અને રોકનાર કોઈ ન રહ્યું. હું કુસંગતમાં ઘેરાયો. ફરી મદ્ય પર ચડયો. અરે ! એકકેક સીસા સુધી પહોંચ્યો.

વકીલાતની બીજી પરીક્ષા માટે વ્યાખ્યાનો સાંભળવા હું લાહોર જવાની તૈયારી તો કરી ચુકયો હતો. પરંતુ મદ્ય માંસના શોખીન મિત્રોના ફાંસલામાં સપડાયો. રોજ સાંજે એકાદ કોઈ મિત્રને ઘેર મુરઘાંનાં ગળાં કપાતાં, ઇંડાં શેકાતાં અને પ્યાલીઓની રેલમછેલ ચાલતી. દરરોજ હિવસલરનો અભ્યાસ એ સાંજની પ્યાલીમાં ઠલવાઇ જવા લાગ્યો. એક દિવસ એક વકીલને ઘેરથી ઢીંચી ઢીંચીને રાતે હું પાછો વળ્યો. આવું ત્યાં તો જે મિત્રને ઘેર ઉતરેલો તે પણ સીસો લઈને જ બેઠેલા. બન્ને જણા પ્યાલી પર પ્યાલી ગટગટાવા લાગ્યા. મિત્રને નશો ચડી ગયો એટલે મેં એને વધુ પીતો અટકાવીને સૂવા મોકલ્યો. એ ગયા પછી મેં એકવાર અને જ્યાં બીજી વાર પ્યાલી ભરી ત્યાં બાજુના ખંડમાંથી એક કારમી ચીસ સંભળાઈ. હું અંદર દોડયો. જોઉં તો એક યુવાન અબળા મારા રાક્ષસ–મિત્રના પંજામાંથી છૂટવા તરફડે છે ! બેજ મીનીટ હું મોડો પહોંચત તો એનું શિયળ હણાઇ જાત. વિદ્યુતને વેગે મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ ધર્મભગિની રાજરાણીની પવિત્રમૂર્તિ અને મારી ધર્માંગના શિવદેવીની મુખાકૃતિ તરવરવા લાગ્યાં. એ નરાધમ મિત્રના બન્ને હાથ પકડીને મેં એને એના પલંગ પર ધકેલી દીધો, અબળા થરથર કાંપતી અંદર નાસી ગઈ, ને હું બહાર જઇને બેઠો. આખું જીવન–પટ કલ્પનામાં રમવા લાગ્યું. મદ્ય પર ધિક્કાર વછૂટયો. લાગ્યું કે આ એક સીસો ખલ્લાસ કરી સદાને માટે પ્રલોભનથી મુક્ત થઇ જાઉં. એમ વિચારીને પ્યાલી ભરી, ત્યાં તો જાણે કોઈનો પડછાયો પડયો. અંતઃકરણના પટ પર એ કોણ ઉભું હતું ! કોઈ પ્રભાવશાળી પુરૂષસિંહ ! કેવલ એક કૌપીનભર : દેહ પર વિભૂતિ : ને હાથમાં મોટો દંડ : આખું આખું હસતી અને મારા પર નજર ફેરવતી એ તેજ–મૂર્તિના મુખમાંથી ગંભીર નાદ નીકળ્યો "હજુ યે શું પ્રભુ પર તારો વિશ્વાસ નહિ

બેસે ?" એટલું બોલીને એ આકૃતિ અંધકારમાં અ   થઇ ગઇ. મેં એને ઓળખ્યા. મહર્ષિજી દયાનંદની જ એ આકૃતિ હતી. મદિરાની પ્યાલી ઉઠાવીને મેં જોરથી ઘા કર્યો. સામી દિવાલે પટકાઇને એના ટુકડા થયા. પછી સીસાનો ઘા કર્યો, એના પણ ચુરા થયા. અનુતાપની આગ સળગી ઉઠી. પરંતુ ખોવાઇને મળી આવેલા પોતાના લોથપોથ બાળકને કૃપાળુ કેમ જાણે જગજ્જનનીનો કોમલ કર–સ્પર્શ થયો હોય તેવી મધુર નિદ્રા મને આવી ગઇ. બીજા દિવસનું પ્રભાત મારા પરિવર્તનનું પણ રમ્ય પ્રભાતજ બની ગયું: ૧૮૮૮ના ડીસેમ્બરમાં એ અંધાર–રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર ખતમ થયો. ને હું લાહોર ચાલ્યો ગયો.

૯

દીક્ષા

લાહોરમાં આજે પહેલી રાત વીતાવી. પ્રભાતે ઉઠીને જાણે નવી દુનિયામાં દાખલ થયો. અંતરમાં ઉત્સાહ અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ પ્રગટ્યાં. એક ગાઉ ભટક્યો, ફુલવાડીમાં બેઠો, કિરતારને એની રચનામાં શોધતો શોધતો મુગ્ધ બન્યો. પછી ધીરે ધીરે પગ ધરતી પર ઠેરાયા. દિવસ ભર લૉ કલાસમાં બેઠો. નિયમિત અભ્યાસ આદરી દીધો. રવિવારે પ્રભાતે આર્યસમાજ મંદિરમાં હરિકીર્તનનો આનંદ લીધો. વિધવિધ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન સાંભળ્યાં. સાંજે બ્રાહ્મ સમાજ મંદિરમાં ગયો. વેદી પર આચાર્ય શિવનાથ શાસ્ત્રીને બિરાજમાન દીઠા. પ્રભુપ્રાર્થના વખતની એની શાંત મુખમુદ્રા, એનો હૃદયવેધક અવાજ અને એના પ્રેમરસભીના શબ્દોએ મારૂં દિલ વશ કરી લીધું. વ્યાખ્યાનનો વિષય હતો "ભક્તિનું

મહત્ત્વ" અને હું હતો પ્રભુ–મિલનનો પિપાસુ: બન્નેનો મેળ મળી ગયો. એટલો પ્રભાવ પડયો કે બ્રાહ્મ સમાજ સંબંધે મળ્યાં તેટલાં પુસ્તકો તેજ વખતે ખરીદી, મારા કાયદાના અભ્યાસની સંગાથે એનો અભ્યાસ પણ મેં આદરી દીધો.

પરંતુ, એ સીધા માર્ગ ઉપર એકાએક જાણે કે મારો ગતિમાન યાત્રારથ એક ઠેકાણે થંભીને ઉભો થઇ રહ્યો. વચ્ચે રોડો આવ્યો. એ શું હતું? પુનર્જન્મનું ખંડન: બ્રાહ્મ સમાજ જીવાત્માની ઉત્પત્તિને માને છે, પણ પુનર્જન્મને નથી માનતો. અનંત પ્રગતિ–Eternal Progress–ને જ નિરૂપે છે. મને એ ન સમજાયું. મુંઝાઇને હું દોડયો એક વિદ્વાન બ્રાહ્મસમાજીની પાસે. એણે મને પોતાનું પુસ્તક આપ્યું. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં જ એ પુસ્તક મેં પૂરૂં કર્યું, પણ મારી સમસ્યા શમી નહિ. બીજે દિવસે ફરીવાર પહોંચ્યો. મારી શંકાઓ ધરી. મને કેશવચંદ્રનાં ને પ્રતાપ-ચંદ્રનાં પુસ્તકો વાંચવાની સલાહ મળી. એ તો હું વાંચી ચુકયો હતો. એટલે મારા પ્રશ્નો એને સાંભળવા જ પડયા. મને મળેલા ઉત્તરોથી હું ન સંતોષાયો. તુર્ત અંતરમાં કોઇ અજવાળું થયું હોય તેમ સ્વામી દયાનંદનો સત્યાર્થપ્રકાશ યાદ આવ્યો. દોડયો એ ખરીદવા માટે. સમાજ–મંદિરમાં એ મળતું હતું. પણ પુસ્તકાધ્યક્ષ લાલા કેશવરામ હાજર ન મળે. એના ઘરનું સરનામું લઇ ઘર શોધી કાઢયું. પણ એ તાર ઓફિસે નોકરી પર ગયેલ. પહોંચ્યો તાર ઓફિસે. ત્યાં તો એ નીકળીને બપોરની રજા ગાળવા ઘેર ગયેલ. પાછો એને ઘેર આવ્યો. ત્યાં એ રવાના થઇ ઓફિસે ગયેલા! પૂછયું "ક્યારે આવશે?" જવાબ મળ્યો કે "દોઢ કલાક પછી!" બાજુની ગલીમાં મેં દોઢ કલાક આંટા દીધા. સાંજે એ ભાઇ આવ્યા. મને કહે "હું જમી કરીને પછી જ આવી શકીશ." મેં એને મારી કથની સંભળાવી. એટલે બિચારા તુર્ત સાથે ચાલ્યા. પુસ્તક ખરીદતાં જ જાણે કોઇ ખજાનો હાથ આવ્યો હોય તેવી મને

ઉર્મિ આવી. સવારનો ભૂખ્યો રાતે જઇ જમ્યો. જમીને પુસ્તક વાંચવા બેઠો. નાસ્તિકતાના કિલ્લા તૂટવા લાગ્યા. દિવસ રાત એ વાચન ચાલુ રહ્યું અને આખરે એક દિવસ મેં મિત્ર સમીપે ઉચ્ચાર્યું કે "પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનો નિર્ણય થઇ ચુકયો છે. હવે હું હૃદયપૂર્વક આર્યસમાજની દીક્ષા લેવા તૈયાર છું."

એનું એ આ મંદિર: એનું એ આ સંગીત: પ્રત્યેક રવિવારે સાંભળતો તે જ આ નાનક કબીરનાં કીર્તનો: પરંતુ આજે જ્યારે સારંગીના આલાપ અને તબલાની થાપી સાથે ભૈરવ સૂરમાં ટપકતું ભજન સાંસળું છું કે—

"ઉતર ગયા મેરે મનકા સંસા,
જબ તેરા દરશન પાયો."

ત્યારે એના અર્થો પલટી ગયા દિસે છે. દિવ્ય ધામનાં દર્શન થઇ રહ્યાં છે. સંશયો સર્વ તૂટી પડયા છે. આજે મેં દીક્ષા લીધી. કંઇક બોલવાનો આગ્રહ થતાં મેં નાનું પ્રવચન દીધું. સમુદાયમાં વાત ચાલી કે "આજે સમાજમાં નવી સ્ફુર્તિ (સ્પીરીટ) આવી છે: જોઇએ એ તારે છે કે ડુબાવે છે!"

મને યાદ છે કે તે વખતે, લાહોર આર્યસમાજની કેવી હાલત હતી. એક પગારદાર ઉપદેશક શિવાય કોઇ ઉપદેશનું કામ નહોતું કરતું, ને બે મુસલમાન રવાબીઓ શિવાય કોઇ ઇશ્વર–સ્તુતિ નહોતું કરતું!

માંસનો ત્યાગ

આર્ય પ્રકાશના હુતાશનમાં પાપોની ખાખ થવા લાગી છે. એક દિવસ પ્રાતઃકાળે હું મારી રોજીંદી આદત અનુસાર શહેર બહારથી ભમતો ભમતો ચાલ્યો આવું છું. બાગ બગીચાનાં રમણીય દૃશ્યો મારી દૃષ્ટિમાં તાજેતર રમતાં થયાં છે. સૂર્યોદયના પુનિત સાથીયા પૂરીને પ્રભાતને સ્વાગત આપતી પૂર્વ દિશા મારી કલ્પનાને કૈંક કંકુવરણા શણગારોથી

મંજાળી રહી છે. અને ફુલવાડીઓનો સુગંધીમય વાયુ હજુ મારા કાનમાં મ્હેકતો અટકયો નથી. તેવી સુખભરી મનોદશામાં મેં મારી સન્મુખ શું દીઠું? માથા પર માંસનો ટોપલો મૂકીને એક માણસ ચાલ્યો આવે છે. અને એના ટોપલામાંથી, ચામડી ઉતરડેલાં બકરાંના લાલચોળ ટાંટીઆ લટકતા જાય છે. જાણે કે એ લટકતા ટાંટીઆ મારા પ્રાણમાં સૂતેલી કરૂણાને જાગ્રત કરવા કરગરી રહ્યા છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ હું માંસાહારી હતો. ક્ષત્રિયને માટે માંસ–ભક્ષણ તો સ્વાભાવિક હોય તેમ જ મારૂં કુટુંબ માનતું હતું. છતાં, આ કતલ થયેલાં બકરાંના ટીંગાતા પગે મારૂં અંતર શી રીતે ઓગાળી નાખ્યું! કોણ જાણે! એ પગ નજરથી અદૃશ્ય ન થયા ત્યાં સુધી હું એની સામે એકી ટશે તાકી જ રહ્યો. પછી તો એ વાત વિસારે પડી. પરંતુ ઘેર જઈ એક ભાષણની તૈયારી માટે સત્યાર્થ પ્રકાશનો દસમો સમુલ્લાસ વાંચવા બેઠો અને અણધાર્યો ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો જ પ્રસંગ એમાં આવી પડયો. વાંચતો ગયો તેમ તેમ પ્રભાતનો દેખાવ નજર સામે તરવરવા લાગ્યો. ભોજનનો સમય થયો. હાથ પગ ધોઈને થાળી પર બેઠો. બીજી વાનીઓની સાથે એક કટોરામાં માંસ પણ દીઠું. દેખતાંની વાર જ એવો ધિ:કાર વછૂટયો કે કટોરો ઉપાડીને મેં દિવાલ પર ફેંકયો. કટોરાના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા. શું થયું! શું થયું! શું માખી પડી! એવા સવાલો ઉઠયા. મેં ઉત્તર દીધો કે “આર્યને માટે માંસ ભક્ષણ મહા પાપ છે. મારી થાળીમાં મૂકતા નહિ.” આ સાંભળીને તે વખતે તો સહુ ચુપ રહ્યા. પણ પાછળથી મને કહેવામાં આવ્યું કે “કટોરાને તોડી નાખવાની શી જરૂર હતી? ખસેડી દેવો હતો.” મેં જવાબ તો ન દીધો, પણ અંતરમાં સમજતો હતો કે મારી કાયરતાને કારણે જ મેં એમ કર્યું હતું. લાંબા સમયના કુસંસ્કારોની બેડીઓ શાંતિથી કાપી નાખવાની શકિત તો કોઈ વિરલ બહાદુરોમાં જ હોઈ શકે. મારામાં તે નહોતી! પરંતુ

આટલા ઉગ્ર આચરણનું મંગલ પરિણામ એ આવ્યું કે બીજા દિવસથી જ માંસ ખાવું તો શું, પણ માંસાહારીઓના રસોડામાં બેસીને ખાવું પણ મને અસહ્ય થઇ પડ્યું.

૧૦

ધાર્મિક કસોટી

આજે નિર્જળા એકાદશી છે. વ્રતનો આદેશ તો છે નિર્જળો ઉપવાસ કરવાનો, પરંતુ વ્રતધારીઓએ તો જળ ત્યજીને દિવસભર તરબૂચ અથવા શરબતનાં પાન આદરી દીધાં છે. બિમાર પડી જાય એટલી હદ સુધી તરબૂચ આરોગે ! કેવી અદ્ભુત લીલા છે આ ધર્મિષ્ઠોની !

આજે મારી ધાર્મિક પરીક્ષાનો દિવસ છે. પિતાજી પોતાના ઇષ્ટ દેવની પૂજામાં કદિ આળસ ન કરતા, છતાં બીજી બાજુ મુસ્લીમોની કબરોને પૂજનારા અનેક હિન્દુઓને તેમાંથી અટકાવવા તત્પર રહેતા. સેંકડો માણસોને એણે કબ્રપરસ્તીમાંથી વાળી લઇ ઠાકોર-પૂજા પર સ્થિર કર્યા હતા. આજ પક્ષપાતથી પીડાતા પિતા આખા કુટુંબને હાથે સંકલ્પ કરાવતા હતા. ઘડામાં પાણી ભરેલું ને ઢાંકણી પર અકકેક તરબૂચ અને દક્ષિણા મૂકેલ: મારા શિવાય સહુ કુટુંબીજનો હાજર થઇ ગયેલ: એમણે સંકલ્પ કરાવવા માટે મને બોલાવવા માણસ મોકલ્યો. મેં ઉંઘવાનો ઢોંગ કર્યો. પણ નોકરે મને ન છોડયો. મારે જવું જ પડ્યું. એ દૃશ્ય હું કદિ નહિ ભુલું: રવેશમાં ઘડાઓની લાંબી હાર, અને પ્રત્યેક ઘડાની સામે મારો અકકેક કુટુંબી બેઠેલો: એક ઘડાનું આસન મારે માટે ખાલી પડેલું: હું જઇ છાનો માનો ઉભો રહ્યો.

પિતાજી બોલ્યા "આવ મુન્શીરામ ! ક્યાં હતો ? બધાએ સંકલ્પ કરી લીધો છે. હવે તું પણ કરી લે. એટલે હું નિવૃત્ત થઇ જાઉં."

સ્પષ્ટ કહેતાં હું ડર્યો. મેં ઉડાઉ ઉત્તર દીધો "પિતાજી ! સંકલ્પનો સંબંધ તો હૃદયની સાથે છે. આપે સંકલ્પ કર્યો છે, તો તે આપનું જ દાન છે. ચાહે તેને દ્યો."

હું આર્યસમાજી બન્યો તે ખબર પિતાજીને મળી ચુકયા હતા. પણ બિમારી દરમ્યાન ભૂલી ગયેલા તે એમને અત્યારે યાદ આવ્યું. ફૂભાઇને એ બોલ્યા,

"કેમ, મારૂં ધન તારૂં નથી ? તો પછી એમાંથી દાન દેવાનો તારો અધિકાર કેમ નહિ ? સાચું કારણ કેમ કહેતો નથી ? શું તને એકાદશી અને બ્રાહ્મણપૂજા પર વિશ્વાસ નથી?"

"બ્રાહ્મણત્વ પર તો વિશ્વાસ છે, પરંતુ જેઓને આપ આ દાન દેવા માગો છો, તેઓ મારી દૃષ્ટિએ બ્રાહ્મણ નથી. અને એકાદશીના દિવસમાં કાંઇ વિશિષ્ટતા પણ નથી."

સાંભળતાં જ પિતાજી ચકિત થઇ મારી સામે નિહાળી રહ્યા. મારાં નેત્રો નીચાં ઢળ્યાં. પિતાજી બોલી ઉઠયા,

"મેં તો મોટી આશાએ તને નોકરી છોડાવી વકીલાત પર વાળેલો. તારી પાસેથી ઘણી મોટી સેવાની મને આશા હતી. એ બધાનું શું આ ફળ મળ્યું ? સારૂં, જાઓ !"

બે ત્રણ દિવસ સુધી તો પિતાજીએ મારી સાથે અબોલા રાખ્યા. હું પણ તેમની સન્મુખ જતાં શરમાયો. પરંતુ મારા ઉપરના એમના વાત્સલ્યની સામે આ અબોલા ટકી ન શકયા. નિર્જળા એકાદશીનો પ્રસંગ તો જોતજોતામાં વિસારે પડી ગયો. મારી રજાઓ પણ પિતાજીની સારવારમાં તેમજ ઋગ્વેદ ઈત્યાદિના વાચનમાં ખલ્લાસ થઇ ગઇ. અને મારી વિદાય વેળાએ કસોટીનો બીજો અવાજ આવી પહોંચ્યો. એ અવાજ વધુ ઘોર હતો.

નાથોરી બળદ જોડાવીને અમારી માંઝોલી મને લાહોર લઇ જવા તૈયાર રખાવી હતીઃ અને હું પિતાજીને પ્રણામ કરવા ગયો. મારા નમેલા મસ્તક પર બિમાર પિતાજીએ પોતાનો હાથ મૂકી મને આશીર્વાદ દીધા. પણ હું ચાલતો થાઉં ત્યાં તો પિતાજીએ કહ્યું "બેસ જરા વાર." નોકરને ઇસારત કરવામાં આવી. તૂર્ત એક થાળીમાં મીઠાઇ અને મીઠાઇ ઉપર એક આઠઆની હાજર થયાં.

" જા બેટા, " પિતાજી બોલ્યા, "ઠાકોરજીને આ થાળી ધરી, માથું નમાવી, પછી વિદાય થઇ જા. હનુમાનજી તારી રક્ષા કરશે."

"સાંભળીને હું તો સ્તબ્ધ બની રહ્યો. કાપો તો લોહી ન નીકળે ! મ્હોંમાંથી જવાબ પણ નીકળી શકયો નહિ. ચૂપચાપ બનીને હું થંભી રહ્યો.

"ભીમા," પિતાજીએ નોકરને આજ્ઞા દીધી, "આ આઠ આનીને બદલે રૂપીઓ મૂક તો !" પિતાજીએ મારા સદાના ઉદારૂ સ્વભાવ પરથી મારી ચુપકીદીનો એવો અર્થ બેસારી દીધો કે દીકરાને કદાચ આઠઆની જેટલી ક્ષુદ્ર રકમથી લજ્જા આવતી હશે !

રૂપીઓ હાજર થયો. પિતાજીએ મારી સામે જોઇને કહ્યું "લે બેટા, જા, હવે તો બસ થયું ને ! જા, થાળી ધરાવી આવ."

"ના પિતાજી !" મેં આખરે ભ્રમણા ભેદી. "એ કારણ નથી. પરંતુ હું મારા સિદ્ધાંતની વિરૂદ્ધ વર્તન તો શી રીતે કરી શકું ? હા, સાંસારિક વ્યવહારમાં આપ જે આજ્ઞા આપો તે ઉઠાવવા હાજર છું." એટલું કહીને હું ચુપ થઇ ગયો.

"શું ! ! !" પિતાજીએ રોષથી તપી જઇને હાકલ દીધી, "શું તું મારા ઠાકોરજીને પત્થર સમજે છે ?"

"મારે માટે તો પરમાત્માથી બીજે દરજ્જે આપ જ

મારા આરાધ્ય દેવતા છો. પરંતુ આપ શું એમ ચાહો છો, પિતાજી! કે આપનું સંતાન પાખંડી બની જાય?"

"કયો બાપ પોતાના સંતાનને પાખંડી બનાવવા ચાહે?" લડથડતી જીભે પિતાજીએ હુંકાર્યું.

"તો પછી મારે મન તો આ મૂર્તિઓ પાખંડ શિવાય બીજું કંઇ જ નથી."

"હાય રે ભગવાન!" પિતૃદેવનું અંતર ભેદાતું હોય તેમ નિશ્વાસ સરી પડયો. "મને હવે ભરોસો નથી, કે મરતી વેળા મારા મ્હોંમાં કોઇ પાણી મૂકનાર પણ રહેવાનો. ઠીક પ્રભુ! જેવી તારી ઇચ્છા!"

જાણે કે હું ધરતીમાં ખુંચી ગયો. દસ મીનીટ સુધી મને શુદ્ધિ ન રહી. પિતાજી પણ પ્રતિમાવત્ ચુપ થઇ ગયા. આખરે એણે મને ધીરેથી કહ્યું,

"ઠીક હવે રસ્તે પડો. મોડું થાય છે."

ચુપચાપ પ્રણામ કરીને હું માંઝોલીમાં ચડી બેઠો. માંઝોલી લાહોરને માર્ગે પડી.

રસ્તામાં મને વિચાર ઉપડ્યા: જો હું પિતાજીની ધાર્મિક માન્યતાઓની સાથે સંમત નથી, જો હું એમની સ્વર્ગ–પ્રાપ્તિનું સાધન નથી બની શકતો, જો એમની પાછળ શ્રાદ્ધ, તર્પણ ઇત્યાદિ વ્હેમી ક્રિયાઓ આચરવા હું તૈયાર નથી, તો મને શો અધિકાર છે કે એમની કમાણીનો હું ભાગીદાર બનું?

ખરચીના રૂપીઆ પચાસ મેં ચાલતી વેળા પિતાજી પાસેથી લીધેલા, તેનું પડીકું બાંધીને મેં પાદરમાંથી જ એક પિછાનવાળા માણસ જોડે પિતાજીને પાછા મોકલી દીધા. અને સાથે એક ટુંકો પત્ર લખ્યો કે "આપની માન્યતા વિરૂદ્ધ વર્તનાર પુત્રને આપશ્રીના અન્ય સુપાત્ર સંતાનોના વારસામાં જરી પણ ભાગ પડાવવાનો અધિકાર નથી રહ્યો.

બાકી તો પ્રભુ આપણુ બન્નેને જીવતા રાખશે તો મારી પુત્ર-ભેટ આપના ચરણમાં ધરતો જ રહીશ. ”

માંઝોલી અરધો ગાઉ તો માંડ ગઇ હશે ત્યાં તો પાછળ ઘોડેસવાર આવતો દેખાયો. માંઝોલી ઉભી રાખી. આવીને એણે મને રૂપીઆનું પડીકું પાછું સોંપ્યું અને પિતૃદેવનો મોઢાનો સંદેશો સંભળાવ્યો કે "તું પ્રતિજ્ઞા કરીને ગયો છે કે મારી સાંસારિક આજ્ઞાઓ નહિ ઉથાપે. મારી સાંસારિક આજ્ઞા છે કે આ રૂપીઆ લઇ જા અને બીજા રૂપીઆ બરાબર નિયમિત મગાવતો રહેજે."

* * *

જાલંધરમાં પિતાજી પેન્શન લેવા આવ્યા. હું એ વખતે આર્યસમાજના ઉત્સવની સપ્તાહમાં રોકાયો હતો. પિતાજી આવ્યાના ખબર મળતાં જ મંદિરમાંથી દોડી એમને નમસ્કાર કરી ચરણ–સ્પર્શ લીધો. પિતાજીએ પૂછ્યું " શું અધિવેશન સમાપ્ત થઇ ગયું ? " મેં સંકોચાઇને કહ્યું " ભોજન અને આરતી બાકી છે." પિતાજીએ પ્રેમભરપૂર શબ્દે કહ્યું " ત્યારે શા માટે ઉતાવળ કરી ? અધિવેશન સમાપ્ત થયા પછી જ આવવું હતું ને ! "

સાંભળીને હું વિસ્મય પામ્યો. તલવનમાં તે દિવસ મૂર્તિ પાસે થાળ મૂકવાની ના પાડતી વેળાનો રોષ ક્યાં ! ને આજનો આ પ્રેમ ક્યાંથી ! સમજાયું નહિ. પણ વળતે દિવસે બધો ભેદ ખુલ્લો થયો.

બનેલું એવું કે હું જાલંધર જતી વેળા 'સત્યાર્થ પ્રકાશ' અને 'પંચ મહાયજ્ઞ વિધિ' નામના મારા બે ગ્રંથો ઘેર પડ્યા રહ્યા હતા. પિતાજીએ આ પુસ્તકો દેખીને પંડિત કાશીરામજીને કહ્યું "વાંચી સંભળાવો તો ! પણ જો જો હો, નિન્દાથી ભરપૂર નાસ્તિકતાનો ગ્રંથ હોય તો તે મારે નથી સાંભળવો." પંડિત કાશીરામ ચતુર પુરૂષ હતા. એણે પહેલો પ્રથમ બ્રહ્મયજ્ઞનો પાઠ સંભળાવ્યો. પિતાજી સાંભળતા ગયા, તેમ તેમ શ્રદ્ધા વધતી

આઇ. પછી સત્યાર્થ પ્રકાશનો પ્રથમ સમુલ્લાસ સંભળાવ્યો. સાંભળીને પિતાજી બોલ્યા "પંડિતજી! હું તો આજ સુધી અવિદ્યામાં જ પડયો રહ્યો. મારો મોક્ષ શી રીતે થશે? આજ સુધી તો મેં નકામી ક્રિયાઓ કરી! હવે તો હું વેદની જ સંધ્યા કરીશ." પિતાજીએ વેદમંત્રો ને અર્થો કંઠે કરવા માંડયા. અને ફરીવાર મને જાલંધરમાં જોયો ત્યારે મારા પરની એમની નારાજી પ્યાર રૂપે પલટી ગઈ.

પિતાજીનું અસીમ વાત્સલ્ય ફરીવાર પ્રગટ થયું. એમની ફરીવારની બિમારીને કારણુ હું ઘેર ગયેલો હતો. અને એને મંત્રથી ઉપચાર કરવાનો ઢોંગ આચરનાર એક સાધુને મેં ઉઘાડો પાડયો હતો. સાધુજીને રવાના કરી પિતાજીએ મને એકાન્તે બોલાવ્યો. નોકરને ઇસારત કરતાં જ નોકરે એક કાગળનું પરબીડીયું હાજર કર્યું.

"એને ખોલ તો બેટા!" પિતાએ આજ્ઞા કરી. મેં એ ખોલ્યું. અંદર જોઉં તો એક પાર્ચમેન્ટનું પતરૂં અને એક કાગળ પર લખેલું વસીયતનામું દીઠું. વસીયતનામાની અંદર વાંચું તો ત્રણે મોટેરા ભાઇઓના નામ પર કેવળ મકાન ને જમીન: અને તમામ રોકડ દ્રવ્ય તેમજ આભૂષણો મારા નામ પર! વિશેષમાં બધાં ધર્મ-કાર્યો પણ મને જ સુપ્રત થયેલાં! મારા શિર ઉપર કોઇ આફત ઉતરી હોય, તેવો ગમગીન બનીને હું બેઠો રહ્યો. પિતાએ પૂછયું,

"કેમ રે મુન્શીરામ! ચુપ કાં થઇ ગયો?"

"મારા વ્યાજબી હિસ્સા ઉપરવટનો લગાર પણ વારસો સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી" મેં નરમાશથી કહ્યું.

"બેટા!" ઉભરાતા પ્યાર સાથે પિતા બોલ્યા. "તારા આર્યસમાજમાં જોડાવાથી મને જેટલો રોષ થયો હતો, તેટલો બલ્કે તેથી પણ વિશેષ સંતોષ મને આજે તારા પ્રતિ થઇ ચુકયો છે, ને મારી ખાત્રી થઇ છે કે મારી ધાર્મિક આશાઓ પણ તું જ પૂરી કરવાનો."

" પ્રથમ મને એક કોલ આપો."

" માગી લે, મારો કોલ છે."

" જો આપ વસીયતનામું કરશો, તો હું મારો વ્યાજબી હિસ્સો પણ સ્વીકારવાની ના પાડું છું. ને જો વસીયતનામું ફાડી નાખવાની રજા આપશો, તો હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે જે ધર્મ–કાર્યો મારી પાસે કરાવવાના આપના સંકલ્પ છે, તેને પાર ઉતારવા હું મારૂં જીવન અર્પી દઇશ."

" આ પાર્ચમેન્ટ તથા વસીયતનામું તો હવે તારી જ માલીકીની વસ્તુ છે; તેને તું ચાહે તે કરી શકે છે."

પિતાજીની આજ્ઞા મળતાં મેં વસીયતનામાના ટુકડા કર્યા. એમના ચરણોમાં શિર નમાવીને હું ચાલ્યો આવ્યો.

ત્યારપછીના મારા જીવનમાં જે કાંઇ શુભ કાર્યો મારાથી બની શક્યાં છે, તે બધાં પિતૃદેવ પાસેથી તે દિવસ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનાં જ ફળો છે. એ ઘટનાના સ્મરણ માત્રથી પણ હું અનેક ઉંડી ખાઇઓમાં ગબડતો બચ્યો છું. કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિ શત્રુઓના હુમલામાંથી પણ પિતાજીની એ દિવસની કરૂણાભરી દૃષ્ટિનાં સ્મરણોએ જ મને ઉગારી લીધો છે. માતાના મૃત્યુ પછી પિતાજીએ જ મને માતૃપ્રેમથી અપનાવ્યો હતો. જનેતાના હેતનો અભાવ મને એણે જણાવા દીધો નહોતો. અને આજે જો મારા અંતરમાં પણ મારા પુત્ર પુત્રીઓને માટે કદિ જનેતાની વ્હાલપ જાગતી હોય, તો તેનું પ્રેરક હૃદય મારા પિતાજીનું જ છે.

ફરીવાર પિતાજીની હાલત ગંભીર હોવાના સમાચાર આવ્યા. ને હું તલવન જવા ચાલી નીકળ્યો. મને દેખતાં જ એમનો જર્જરિત હાથ ઉંચો થયો ને મને એમણે આશીર્વાદ દીધા. મેં જોયું કે મોટાભાઇ પ્યાલામાં કાંઇક પીવાનો પદાર્થ લઇને ઉભા છે. તૂર્ત પિતાજીએ કહ્યું કે

" જો મુન્શીરામ કહે કે આમાં માંસ નથી, તો હું પી જઇશ. મને જીવાડવા ખાતર પણ એ જૂઠું નહિ બોલે."

હું ચકિત થયો. ભાઈને અલગ લઈ જઈને મેં ભેદ પૂછયો. ખબર પડી કે કોઈ એક હકીમે મુરઘીનાં બચ્ચાંનો શોરબો અનુપાન તરિકે બતાવ્યો, તે પરથી ભાઈએ એ બનાવી, ચણાનો ક્ષાર કહીને પિતાજીને પાયો. પીતાંની વાર જ પિતાજીએ થુંકી નાખ્યું અને તે પછી અઢાર કલાક થયાં કાંઈ પણ ખાવા પીવાનું લીધું નથી. તેથી જ અત્યારે સાચા ચણાના ક્ષારમાં પણ તેમને માંસનો ભેગ હોવાની શંકા પડી છે!

મેં જઈને પ્યાલો ધર્યો. પિતાજીએ પૂછયું કે "પી લઉં?" મેં કહ્યું "હા!" એટલું કહેતાં જ એ ઉતારી ગયા. પણ એમનો અંત નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. દવાની કારી ફાવી નહિ. મને પાસે બેસારીને ઉપનિષદના પાઠ કરવા કહ્યું. હું રટવા લાગ્યો. પણ હેડકી જોરથી ઉપડેલી, તેથી સંભળાતું નહોતું. પિતાની છેલ્લી આજ્ઞા થઈ કે "હવન કરાવો," "ભજન બોલો!" અમારા મુન્શી કૃષ્ણ ભજન કરવા લાગ્યા. એટલે પોતે બોલ્યા કે "કોઈ નિર્વાણ પદ બોલો." તુર્ત સૂરદાસજીનું પદ ઉપડયું. જાલંધરથી હવનની સામગ્રી આવી પહોંચી. સાંજે હું વેદનું ગુંજન કરવા લાગ્યો. મારા કાકાએ ગીતાનો પાઠ ઉપાડયો. સાંભળતાં સાંભળતાં જ પિતૃદેવની નાડી બંધ પડી ગઈ. "મારાં ધર્મકાર્યો તું જ પાર ઉતારજે" એ પિતૃ-સંદેશ મારા અંતરમાં ગુંજી રહ્યો.

૧૧

પરીક્ષાની કતલ

પરીક્ષાના દિવસો સમીપ આવ્યા. મેં પરીક્ષા પહેલાં બે દિવસથી વાંચવું બંધ જ કરેલું. એ દેખીને મારા એક સહાધ્યાયી મુખત્યાર બંધુ તો મને જાનવર જ માની બેઠેલા!

અને મેં એ નાદાનને જ્યારે પરીક્ષાના સમય પહેલાં એક કલાક સુધી પણ ગોખતો જોઈને દયા લાવી એને પોપટમાંથી મનુષ્યાવતામાં આણવા યત્ન કર્યો, ત્યારે એ પ્રેમના ઇનામ રૂપે મને એણે થોડી ગાળો ચખાડી ! બીજી અજાયબી મારા માટે સહુને એ થતી હતી કે ત્રણ ત્રણ કલાકમાં પણ પૂરા ન થઇ શકે એવા પ્રશ્ન–પત્રોને હું દોઢ જ કલાકમાં પતાવી દઈ શી રીતે બ્હાર નીકળી આવતો ! અને છતાં એ લેખન–પરીક્ષામાં હું પાસ કેમ કરીને થયો !

બીજી સ્મૃતિ એક પરીક્ષકની પણ છે, કે જેણે મને એ જ દોકડા માટે નાપાસ કર્યો હતો. મૌખિક પરીક્ષા માટે બધા વિદ્યાર્થીઓને એકત્ર કરી, પછી એક પછી એક વિદ્યાર્થીને પરીક્ષક પાસે બોલાવવામાં આવતા. અને વિદ્યાર્થી પોતાની મૌખિક પરીક્ષા પૂરી થયે પાસ નાપાસનું પરિણામ ત્યાં ને ત્યાં સાંભળી, પાછળની સીડી પરથી જોડાની ચમચમાટી બોલાવતો નીચે ઉતરી જતો. મારો વારો આવતાં, પરીક્ષકની સાથે (જેનું નામ બાબુ યોગેન્દ્રનાથ વસુ હતું, ને જે મોટા દેશ-ભક્ત ગણાતા) પહેલા જ પ્રશ્ન પર ટપાટપી બોલી ગઇ. પછી એણે મને કોઇ પણ પ્રશ્ન પર એક મીનીટથી વધુ સમય આપવા ના પાડી. એક પ્રશ્ન તો પાઠય પુસ્તકની બહારનો હતો, અને એની ઉપર તો મોટી હાઇકોર્ટોના પણ પરસ્પર વિરૂદ્ધ મત પડેલા. એના જવાબમાં મેં પંજાબ ચીફ કોર્ટ તથા કલકત્તા હાઇકોર્ટોથી મતભેદ બતાવી મદ્રાસ હાઇકોર્ટ સાથે સંમતિ નોંધાવી. એ જવાબ બદલ મને મીંડું મળ્યું ને એ જ માટે હું નાપાસ પડયો. પરીક્ષક સાહેબને મેં પૂછ્યું કે "કયા પ્રશ્નમાં મને મીંડું મળ્યું છે ?"

"I refuse to argue on this point : એ વાત પર વાદ કરવા હું તૈયાર નથી :" એવો ઘમંડી જવાબ મળ્યો !

પ્રસન્ન વદને હું નીચે ઉતર્યો. મને હર્ષથી ઉછળતો

દેખી મિત્રો સમજ્યા કે હું પાસ થયો છું. મારી વાત તેઓએ માની જ નહિ.

આ દેશભક્ત પરીક્ષક! હવે એની સરખામણીમાં એક વિદેશી પરીક્ષકના વર્તનની વાત પણ લખું છું: દીવાની કાયદાની મૌખિક [Oral] પરીક્ષા લેનાર બેરીસ્ટર હીગીન્સ હતા. મારે તો એક વિષયમાં નાપાસ થઇ ગયા પછી બીજા વિષયમાં બેસવાની ઇચ્છા જ નહોતી. પણ મિત્રોએ મને આગ્રહથી ધકેલ્યો. પ્રથમ તો હું બેપરવાઇથી પ્રશ્નો સાંભળવા લાગ્યો. પણ પરીક્ષકનું પ્રેમભર્યું વર્તન ભાળીને લજ્જિત બની મેં સીધા ઉત્તર દેવા માંડયા. ચાર પ્રશ્નોમાં ચાલીસ દોકડા મળી ગયા. એટલે બંદાએ તો કહી દીધું કે પાંચમાનો જવાબ નથી આવડતો. મી. હીગીન્સે મને પાંચ મીનીટ વિચાર કરવાની દીધી. તો પણ મેં એ જ જવાબ દીધો ત્યારે એણે મને પ્રેમભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું કે "હું તને બે મીનીટ વધુ આપું છું. યત્ન કરીને ઉત્તર દે. અરધા દોકડા જરૂર આપીશ. મને નિરાશ ન કર." એજ સમયે મને ઉત્તર યાદ આવ્યો; પાંચ દોકડા વધુ મળી ગયા.

પરીક્ષા દઈને હું બહાર આવ્યો. પરીક્ષાની કતલમાં ઘાયલ થયેલા અનેક ઉમેદવારો મારે ઉતારે એકઠા થયા. લાલા લજપતરાયજી પણ એ જ વર્ષે પરીક્ષામાં બેઠેલા. અમે સહુએ સંપીને કાનુની પ્રોફેસર કાર સ્ટીવન્સન સાહેબના મકાને ગયા. અને સહુની વતી મેં વિનતિપત્ર રજુ કર્યું. સાહેબે મને એકલાને જૂદો લઇ જઇ સંભળાવ્યું કે "મારા વિષયમાં તને સહુથી વધુ દોકડા મળ્યા છે. એટલે તું એકલો જ જો અરજી કરીશ તો હું સિફારસ કરીશ. બાકી બધાની સામે રહીશ તો તારૂં કોઇ નથી સાંભળવાનું."

ચુપચાપ હું પાછો ફર્યો અને અલાયદી અરજી કરવામાં આખા સમૂહનું અપમાન સમજી શાંત બેસી ગયો. પરંતુ મને એક અજાયબી માલુમ પડી: મારી સાથેના તદ્દન નિરાશ

થઇને પાછા પૂરેલા અમુક સાથીઓના હૃદયમાં પાંચ સાત દિવસ વીત્યે પાસ થવાની આશા ક્યાંથી બંધાવા લાગી ! અરે એમાંના અમુક તો પાસ થઇને વકીલ સાહેબો પણ બની બેઠા. આનું રહસ્ય તુર્ત જ ખુલ્લું થયું. જાલંધર પહોંચતાં જ મને જણાયું કે પંજાબ યુનીવરસીટીના નવા રજીસ્ટ્રાર મી. લાપેંન્ટે રૂશ્વત લઇ પાસ કરવાની દુકાન માંડી દીધી છે. મને સંદેશો મળ્યો કે મારાથી તદ્દન ઉતરતા દોકડા વાળા સાથીઓએ પણ પાંચસો રૂપીઆ ચુકાવીને પદવી મેળવી લીધી છે. અને લાપેંન્ટ સાહેબ મારી પણ રાહુ જુવે છે ! મારે માટે તો તેઓશ્રી અઢીસો રૂપીઆ પણ બસ માનશે !

રૂશ્વત દેવાનો ઇન્કાર કરીને મેં તો મી. લાપેંન્ટને લખી પણ નાખ્યું કે "જાહેરપત્રોમાં તારી પોલ ઉઘાડી પાડીશ !" બીજા એક યુરેપીઅને પણ જાહેર ભવાડો કરવાનો દમ દેખાડયો. પારણામે અમે રૂશ્વત ન દેનારા પણ પેલા પાંચસો પાંચસો દેનારાથી સાથોસાથ પાસ થઈ ગયા. પરંતુ અમારા-માંથી એક વીર નીકળી આવ્યો. એનું નામ લાલા ભક્તરામઃ જાલંધર આર્યસમાજના એ ઉપપ્રધાન : પેલા દેશભક્ત પરી-ક્ષકની છુરીએ એને પણ ઘાયલ કરેલા. લાપેંન્ટ સાહેબે એની પાસેથી રૂપીઆ ૨૫૦ ની રૂશ્વત માગી. એક સ્નેહીએ રૂપીઆ લાવીને હાજર પણ કર્યા. પરંતુ એ રીતે પાસ થવાનું વીર ભક્તરામે હરામ માન્યું. એલ. એલ. ની પદવી લોકોમાં જગ્મબત્રીસીએ ચડી ગઈ. "લાઇસેન્શીએટ ઇન લો" ને બદલે લોકોએ એને "લાપેંન્શીઅન લૉયર" એવો અર્થ બેસાડી દીધો !

પરંતુ લાપેંન્ટ–લીલા એટલેથી જ સમાપ્ત નહોતી થઇ ગઇ. બીજે જ વર્ષે મેં વકીલની પરીક્ષા દીધી. મહિનાઓ સુધી એનું પરિણામ બહાર ન પડયું. કારણ કે ગયા વર્ષના એ નવશિક્ષિત લાપેંન્ટ સાહેબે આ વર્ષે તો અનુભવમાં આરપાર બની બે હાથે છચોક રૂશ્વત લેવી શરૂ કરી દીધી. પાસ થવાનું મૂલ્ય રૂા. ૧૫૦૦ ખુલ્લેખુલ્લું બોલાતું હતું.

સાહેબ બહાદુરે હલાલો પણ રોકી દીધા હતા. ૨૦૦ તો હલાલના અને ૧૩૦૦ સાહેબના : કોઈ કોઈ અક્કલના ઓથમીર તો એવા નીકળ્યા કે પાસ થવાથી જ સંતોષ ન પકડતાં પહેલા ઊંચા આવવા માટે ૫૦૦ અને ૨૫૦ દીધા. એટલું જ નહિ પણ, જે પાસ થયા હતા તેઓને ઘરે પહોંચીને પણ સાહેબના દૂતે કોથળીઓ ખાલી કરાવી. મને પણ હું પાસ હોવા છતાં ૧૦૦૦ ચુકવ્યા વગર પ્રમાણપત્ર ન મળવાની ચેતવણી પહોંચી. આ પાપનો ઘડો ફોડવાના આવેશ સાથે હું લાહોર પહોંચ્યો. પણ તે પહેલાં તો લાલા ચૂડામણિએ વાઇસ ચેન્સેલરની પાસે જઇ શોર મચાવી દીધો. વાઇસ ચેન્સેલરે એ જ વખતે પરિણામની ફાઇલ સંભાળી. યુનીવર્સીટીએ એક ચુડામણી શિવાય તમામને નાપાસ કર્યા. હું પણ બળવાની અંદરના નિરપરાધી બાળકની માફક એ ગોળીનો શિકાર બન્યો. લાપેન્ટ પર આરોપ મૂકાયો. સાક્ષી પૂરાવા શરૂ થયા. કેટલાક રૂશ્વત દેનારા પહોંચ્યા અને તેઓ સાહેબને ડરાવી પોતાના તેરસો તેરસો રૂપીઆ પાછા પડાવી આવ્યા. બાકીનું દ્રવ્ય સાહેબે મુકદમો લડવામાં અને ઉત્તરાવસ્થા સુખમાં ગુજારવામાં યોજ્યું. એને કંઇક શિક્ષા પણ મળી. પરંતુ એના પાપના ભોગ તો મારા જેવા અનેક વિદ્યાર્થીઓને જ થવું પડયું. મારી નિષ્ફળતા તો મને વકીલાત પરથી વાળી લઇ ધાર્મિક આંદોલન તરફ લઇ ગઇ. એટલે એ એક ઇશ્વરી આશીર્વાદ જેવી જ થઇ પડી.

૧૨

વકીલાતની ગાડી

વકીલાતની ગાડી ખેંચવામાં વકીલ ઘોડાને સ્થાને છે : પરંતુ પૈસા વિના ઘોડાનું જોર શા ખપનું ? ઘાસદાણા રૂપી પૈસા આપે વકીલ ચાહે તેવો ઉત્તમ વક્તા હોય, કે

વકીલ મુન્શીરામ

વકીલાતની ગાડી ખેંચતા

ભિન્ન ટહેલવાળા હોય, પણ જો એની ગાડી શણગારેલી ન હોય, અને એના કબાટમાં પુસ્તકો ભર્યાં ન હોય, [પછી ભલેને પુસ્તકો કાયદાનાં હો કે નવલકથાનાં;] જો કચેરીમાં એ ગાડીમાં બેસીને જવાને બદલે ખાસડાં ઘસડતો જતો હોય; અને જો એનો પોષાક ભડકામણો ન હોય; તો કોઈ અસીલ એની પાસે નહિ ઢૂકાય ! મારે તો આમાંનો કયો ઠાઠ નવો નીપજાવવાનો નહોતો. મારા પિતાજીની પાસે ઘોડા ગાડી હતી. ખુરસીઓ પણ હતી. અને કાયદાનાં પુસ્તકોને બદલે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વગેરે ગ્રંથો તો ભરપૂર હતા. સાથે યજુર્વેદ ઋગ્વેદનાં ભાષાન્તરો પણ મળી ગયાં. બસ ! કબાટ શોભી ઉઠયા ! મારો મુન્શી મારી ગેરહાજરીમાં સહુને કહેતો કે, "મુન્શીરામજી મોટા વકીલ છે, કેમકે આવું મોટું પુસ્તકાલય તો ફક્ત બે જ વકીલોને ઘેર છે !"

હવે વકીલાત રૂપી ગાડીમાં કોચવાન પણ જોઇએ ને ! એ કોચવાન એટલે વકીલોના મુન્શીઓ ! મારા મુન્શીનું એક દ્રષ્ટાંત આપું : હું જ્યારે લાહોર વકીલાતનો અભ્યાસ કરવા ગયો. ત્યારે થોડા મુકર્દમા મારી પાસે બાકી હતા. તેનો નિકાલ તો મારા અમુક મિત્રોએ કરી નાખ્યો. પરંતુ મારા મુન્શી સાહેબ તો મારી ગેરહાજરીમાં જૂના મુકર્દમાઓની ફી વસુલ કરવા ઉપરાંત નવા મુકર્દમા પણ હાથ ધરવા લાગ્યા ! અને મારા વકીલોની પાસેથી એમ કહીને કામ લેવરાવવા લાગ્યા કે "આ તો જૂના પડ્યા છે !" જો કોઇ જૂનો અસીલ આવી ચડે તો મુન્શીજી એમ જ કહી દે કે "બીજો વકીલ કરવો હોય તો કરી લ્યો, પણ ફાવશો આ વકીલ કરવામાં." ત્યારે અસીલ પૂછતો કે "પણ ભાઇ તો નથી. એટલે કેસની તજ-વીજ કોણ કરશે ? " મુન્શી જવાબ દેતો " અરે ગાંડા ! લાહોર-માં આ બધા વકીલોની નિશાળ છે. ત્યાં સરકારને એક બાહોશ શિક્ષકની જરૂર પડી હતી. બીજો કોઇ બાહોશ ભણાવનાર દે-ખ્યો નહિ તેથી, સરકારે ભાઇને બોલાવેલ છે. એની ગેરહાજ-રીમાં કોઇ વકીલ આપણને હરાવી નાખે તો ચ શું ? ભાઇ આવીને

તુર્ત અપીલ કરશે. ખબર છે?" મુન્શીજીના આવા કાંટામાં કોઇ કોઇ માછલાં ફસાતાં પણ ખરાં!

દુકાનનું પાટીયું બનાવરાવવા મેં મુન્શીને આજ્ઞા દીધેલી. લખાઇને પાટીયું આવી પહોંચ્યું. જોઉં તો મારા નામની જોડે "મુખત્યાર" ને બદલે 'લીગલ પ્રેકટીશનર'નું પદ લગાડેલું. આ જૂઠાણાથી હું મુન્શી પર અત્યંત નારાજ થયેલો. મને જવાબ મળ્યો કે "મેં તો આપના ભલા માટે કર્યું હતું." મેં કહ્યું કે "મારે એવું ભલું ન જોઇએ." પાટીયું પાછું મોકલી 'વકીલ' શબ્દ છેકી "મુખત્યાર" શબ્દ લખાવ્યો.

ધીરે ધીરે મારી મુખત્યારીનું કામ ઝલકવા લાગ્યું. ઘણા ઘણા વકીલો કરતાં પણ મારી આમદાની ચડીયાતી થઇ ગઇ. પરંતુ સત્યાસત્યની એક એવી કસોટીમાં હું મુકાયો કે સત્યની બરદાસ્ત કરવા બદલ મારી તમામ પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિષ્ઠામાં પલટાઇ ગઇ. બન્યું એવું કે મુન્શી મારી પાસે એક મુકદ્દમો લાવ્યો. કોઇ વેપારીના ચોપડાના ખાતાના બાકી રૂ. ૧૦૦૦નો સાધારણ દાવો કરવાનો હતો. મેં ચોપડા જોયા તો બાકી લેણા રૂ. ૧૦૦૦ ઉપર ટીકીટ અને સહી નહોતાં. મેં કહી દીધું કે આ દાવો નહિ ચાલી શકે. એ વખતે તો એ વેપારી ચાલ્યો ગયો. પણ થોડા દિવસ પછી એણે બાકી રકમ પર પોતાની જ ટીકીટ લગાવી, દાવો લખાવી અદાલતમાં દાખલ કરી દીધો. અને મારા મુન્શીને મળી મુખત્યારનામા પર મારી સહી પણ કરાવી લીધી.

સહી શી રીતે કરાવી? એ સમજવા જેવું છે. જો પ્રભાતે સહી કરાવા આવેલ હોત તો તો હું ચોપડો જોવા માગત. પણ કચેરીમાં જવા માટે હું ગાડીમાં ચડયો અને મુન્શીએ મુખત્યારનામું સહી માટે ધર્યું. મેં કહ્યું કે "ચોપડો જોવો જોઇએ." મુન્શી કહે કે "સાહેબ! મામૂલા ચોપડાના ખાતાના રૂ. ૧૦૦૦ નો દાવો છે, એમાં રૂ. ૫૦ ની તો ફી આપે છે. રૂ. ૨૫ તો લઇ પણ લીધા છે, ફક્ત એક જ સુનાવણીનું કામ છે.

એમાં મોટી વાત શી છે?" હું ભોળવાઇ ગયો. રૂા. ૨૦ના કામમાં રૂા. ૫૦ મળતા હતા ખરા ને! એટલે મેં સહી કરીને ગાડી હાંકી મૂકી.

મોટી અદાલતમાંથી કામ કરી હું મુન્સફની કચેરીમાં પહોંચ્યો. એજ દાવા માટે મારી રાહ જોવાઇ રહી હતી. મુન્સફ મારા પર અત્યંત કૃપા રાખતા. મને દાવો રજુ કરવા ફરમાવ્યું. પ્રતિવાદીનું બચાવનામું વાંચતાંની વાર જ મને સંદેહ પડયો. મેં મારા અસીલના મ્હોં સામે જોયું અને ચોપડાનું ખાતું કાઢયું. બસ! મને ખાત્રી થઇ ચુકી કે આ બધું અસીલ મહાશયનું કારસ્થાન જ છે! હું લગાર પણ ન અચકાયો. મુન્સફ સાહેબને સંભળાવી દીધું કે "સાહેબ મારા અસીલે જૂઠી સહી (forgery) કરી છે. હું એનો મુકર્દમો નહિ લડી શકું." મુન્શીને મેં કહ્યું "એના રૂા. ૨૫ પાછા આપી દેજો."

અદાલતમાં જાણે એક મોટો કડાકો થયો. મુન્સફે અંગ્રેજીમાં મને બહુ સમજાવ્યો કે "તારી પ્રતિષ્ઠા તૂટી પડશે. તારી કમાઇને હાનિ પહોંચશે." પણ હું ન માન્યો. ચાલી નીકળ્યો.

બીજે જ દિવસ મારો ગ્રહ બદલી ગયો. મારી પાસે આવનારા અસીલોને અન્ય વકીલોએ ચેતાવી દીધા કે પોતાનાજ અસીલની ગરદન કાપનાર એ મુખત્યાર પાસે જવા કરતાં એવા વકીલ પાસે જાઓ કે જે પોતાના અસીલની ખાતર બધા કાવાદાવા રમવા તત્પર હોય!" અને સાચેસાચ એમજ બન્યું. મારી કમાઇ રૂા. ૫૦૦થી ઉતરીને ૧૫૦ જેટલી થઇ ગઇ. મારા મુન્શીને મેં રૂખ્સદ આપી. છતાં મને કશો શોચ નહોતો. હું જાણતો હતો કે "સબ દિન હોત ન એક સમાન!" બે માસમાં જ લોકો મારા કૃત્યને વિસરી ગયા અને ફરીવાર મારી પ્રતિષ્ઠા ચડવા લાગી.

ત્યાર પછીનાં દસ વર્ષો મારા સંસારી અને ધાર્મિક જીવનની એક અનોખી તવારીખ સરજે છે. વકીલાતની ઉત્તરોત્તર ઉજ્જ્વલ સફલતા : ધર્મોપદેશ : આર્યસમાજની

ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં પ્રાણસંચાર : મેળામાં વેદધર્મનો પ્રચાર : ઉત્સવો : જાલંધર કન્યા મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના : 'સદ્ધર્મપ્રચારક' પત્રનો જન્મ : અને શાસ્ત્રાર્થની ધૂન : ઇત્યાદિ અખંડિત પ્રવાહમાં પ્રવૃતિ કરતો ગયો. પરંતુ મારા અંતરમાં જાણે કે દેવ-દાનવનું સંગ્રામ જામતું હતું. તા. ૧૧ : ૧ : ૧૮૯૧ની રોજનિશિમાં મેં લખ્યું છે કે "જો કે મેં આ દરમીઆન આર્યસમાજની અત્યંત સેવા કરી છે, એકલે હાથે જ "સદ્ધર્મપ્રચારક"નું સંપાદન કર્યું છે, વર્ણ-વ્યવસ્થા પર એક પુસ્તક પણ લખ્યું છે, શાસ્ત્રાર્થો પણ કર્યા છે, વેદધર્મપ્રચારનાં ઘણાં ઘણાં વ્યાખ્યાનો દીધાં છે, પરંતુ શું મારી આત્મિક અવસ્થામાં વાસ્તવિક ઉન્નતિ થઇ છે ખરી ? હે અમારા અંતર્યામી ! તું એક જ જાણે છે કે આ ઉપલક દેખાવની પાછળ કેટલી અપવિત્ર ચેષ્ટાઓ છુપાયેલી છે. હે પ્રાણેશ્વર ! મને બલ આપ કે જેથી હું ધર્મમાર્ગ પર ચાલી શકું ને દૃઢ રહું."

એ વખતનાં લખાણો પરથી જાણી શકું છું કે વકીલાત છોડવા માટે હૃદયમાં યુદ્ધ થઇ રહ્યું હતું. ૧૮૯૧ની ૧૨મી જાનેવારીની રોજનિશિમાં મેં એક મહન્તના દુરાચારનો અહેવાલ લખ્યો છે, સંન્યાસ-આશ્રમની દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું છે કે "માતૃભૂમિના પુનરુદ્ધાર માટે ઉગ્ર તપવાળા આત્મસમર્પણની કેટલી આવશ્યકતા છે, તે આવી ઘટનાઓ બતાવી આપે છે." એ જ દિવસે કચેરીમાં જવાનું વૃત્તાંત લખ્યું છે કે "વકીલોના ખંડમાં આ ધંધાના ધર્માધર્મ પર વાતચીત થઇ. હું વારંવાર મારા અંતરાત્માને પૂછી રહ્યો છું કે વેદધર્મની સેવાનું વ્રત ધારણ કરતો છતાં હું વકીલાત શી રીતે કરી શકું ? મને સાચો માર્ગ કોણ બતાવે ? પરમ પિતાની પાસે જ આ માર્ગ પૂછવો પડશે. આ સંશયાત્મકતાનો અંત આવવો જ જોઇએ. સેવા માટે સંપૂર્ણ આત્મ-સમર્પણ કરવું જ જોઇએ. પરંતુ આ કુટુંબની મોટી અંતરાય છે તેનું શું ? હે પિતા ! તમે જ હવે તો હાથ ઝાલો ! ને માર્ગે દોરો ! "

છેલ્લી ગાંઠનું છેદન

પરમાત્માના દરબારમાં મારી આ પ્રાર્થના પહોંચી ગઇ. સંસાર સાથેની છેલ્લી ગાંઠ છૂટી જવાનો સમય અતિ નિર્દય ડગ ભરતો આવી પહોંચ્યો. મારી ધર્મપત્ની શિવદેવી, કે જે પોતે ધર્મગ્રંથોના અભ્યાસ ઉપરાંત મારા અન્ય વિચારોમાં પણ સહભાગી થઇ ચુકી હતી, અને મારી પુત્રીઓને સ્વહસ્તે જ શિક્ષણ આપવા ઉપરાંત, પડદાની રૂઢી ફગાવી દઇ મારાં રઝળપાટોની અંદર મારી સાથે ફરતી હતી, એના ઉપર મૃત્યુદેવના ઓળા ઉતરવા લાગ્યા. કુટુંબને 'અંતરાય' ગણ્યા પછી સાત જ મહિને દેવીને પાંચમી પ્રસૂતિ આવી, ને તે સમયે એને બહુ કષ્ટ થયું. બાલક મરી ગયું ને માતા નિર્બલ બની ગઇ. ઝાડા શરૂ થઇ ગયા. બહુ ઇલાજો કર્યા, પણ કોઇનું કાંઇ ન ચાલ્યું. રાતે એની મા જરા દૂર ગઇ, એટલે પુત્રી પાસે ખડીઓ કલમ મગાવીને એણે કાંઇક લખ્યું. લખીને એ કાગળ કલમદાનના ખાનામાં મૂકી દીધો. એક બજે મેં એને ઓષધ પીવરાવ્યું એટલે એણે મને પ્રણામ કર્યા. એના ભાઇએ પૂછ્યું " કાં બ્હેન ભજન સાંભળવું છે ? " એણે હા પાડી. ભાઇએ ભજન ઉપાડ્યું. " પ્રભુજી ! ભેટ ધરૂં કયા મેં તેરી ! " એ સ્તવન ગવાતું ગયું તેની સાથોસાથ દેવી પોતાના હોઠ ફફડાવતી ગઇ. ભજન સમાપ્ત થયું. એની માતાએ રોઇને પૂછ્યું "દીકરી, બચ્ચાં કોને ભળાવીને ચાલી ? " ઉત્તર મળ્યો કે " એની મેળે જ મોટાં થઇ જશે. " આખરની ઘડી આવી પહોંચી. બે વાર મને એણે બોલાવ્યો " બાબુજી ! બાબુજી ! " અને છેલ્લી ઘડીએ 'ૐ'નું ઉચ્ચારણ કરી પોતાના પ્રાણ ત્યજી દીધા. એ પુનિત મૃત્યુ પર રોવા કૂટવાની અમે મના કરી, એ મૃત દેહને અમે સ્મશાને લઇ ગયા. અને મારા એ અમુલખ ધનને અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થતું હું ભારે હૃદયે જોઇ રહ્યો.

બીજે દિવસે પ્રભાતે હું મારી દેવીનો સામાન સંભાળતો સંભાળતો એનાં સ્મરણ–ચિન્હોને સ્પર્શ કરી રહ્યો હતો ત્યાં

તો મારી મોટી પુત્રી કલમદાન લઈને આવી અને મને કહ્યું કે "બાપુ, માતાજીએ એક કાગળ લખીને આમાં મૂકી રાખ્યો છે." મેં એ કાગળ ઉખેળીને વાંચ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે

"સ્વામીનાથ ! હું તો હવે રજા લઉં છું. મારા અપરાધ ક્ષમા કરજો. આપને તો મારાથી વધુ રૂપાળી અને બુદ્ધિશાળી દાસી મળી રહેશે. પરંતુ, આ બચ્ચાંને ન વિસારજો હો ! મારા છેલ્લા પ્રણામ સ્વીકારજો. "

મારા અંતર પર એ શબ્દો અંકાઈ ગયા. રાત્રિએ બધાં બચ્ચાંને બોલાવીને મેં એક કલાક સુધી પરમાત્મા પાસેથી સહનશક્તિ મેળવવા પ્રાર્થના કરી અને તે ક્ષણથી મહાવ્રત લીધું કે આ બચ્ચાંની માતાની ખોટ હું પોતે જ પૂરી પાડીશ. આજે મારાં બાળકો બોલી શકશે કે એ સંકલ્પ મેં પાર ઉતાર્યો છે કે નહિ.

મારી સમીપે એ ક્ષણે ખડાં થયેલાં પ્રલોભનોમાંથી મને બેશક સ્વામી દયાનંદના સદ્બોધોએ તેમ જ વેદધર્મના આદેશોએ તો ઉગારી લીધો, પરંતુ મારા અંતરમાં માતૃભાવનો સંચાર કરી; માતા અને પિતા બન્નેનું સ્થાન પૂરું કરવા બંધાયેલ એવો ગુરૂકુળનો યોગ્ય આચાર્ય જો મને કોઈએ બનાવ્યો હોય, તો તે બનાવનાર મારી દેવીનો છેલ્લો સંદેશો જ હતો.

મારાં બીજાં બધાં બચ્ચાંને લઈને મારી ભાભી તલવન ચાલી ગઈ. અને પુત્ર હરિશ્ચંદ્રને લઈને મેં સાર્વજનિક જીવનનો રસ્તો લીધો.

માંસ ભક્ષણની વિરૂદ્ધ ઉગ્ર યુદ્ધ લડતો લડતો હું ઘુમવા લાગ્યો. એ મત પરત્વે આર્યસમાજમાં બે પક્ષો પડી ગયા. અને જે પાપ આજ સુધી ગુપ્ત ચાલતું હતું તે પ્રગટ બની પોતાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યું. એમ કરતાં આખા પંજાબના આર્યસમાજની પ્રતિનિધિસભાના પ્રધાનપદે મારી ચુંટણી

થઇ, તે વખતથી મારૂં જીવન મારૂં પોતાનું ન રહ્યું. એ જીવન સાર્વજનિક બની ગયું, અને તેથી જ હું મારી જીવનયાત્રાની બીજી મઝલને આંહી જ સમાપ્ત કરૂં છું. હું એને આશ્રમ નથી કહેતો, કેમકે બ્રહ્મચર્યાશ્રમની સાથે તો મારો સ્પર્શ સરખો યે નહોતો થયો. તેમ વળી ગૃહસ્થાશ્રમ પણ વેદ-ધર્મના નિયમાનુસાર મેં નથી પાળ્યો. હા, આ પૂર્વે મેં વાન-પ્રસ્થાઆશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી આરંભી દીધી હતી. અને નવ વર્ષ એ તૈયારીમાં વીતાવ્યા પછી કેવી રીતે મેં વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તથા એ આશ્રમ-ધર્મના પાલ-નમાં મને ક્યાં ક્યાં ઠોકરો લાગી, તેમા વર્ણનનો સમય હજુ નથી આવ્યો. એટલે પછી ચોથા આશ્રમમાં (સંન્યસ્તમાં) પ્રવેશ કરવાનું વર્ણન તો હજુ ઘણું ઘણું દૂર છે.

આત્મકથાની પૂર્ણાહુતિ

આર્યસમાજનો ઉદ્ધારક

એ સમય તો સદાને માટે દૂર જ રહી ગયો. કલ્યાણ-માર્ગના એ મહાન્ પ્રવાસીને સ્વમુખેથી જ પોતાના ઘોર જીવન સંગ્રામનો આ રોમાંચક ઇતિહાસ સાંભળ્યા પછી એના જીવનના આકાશચુંબી મિનારાઓ કેવી કેવી રીતે ચણાયા તે વૃત્તાંત તો આપણે જ એની છૂટી છવાયી નોંધ-માંથી તારવી લેવું રહ્યું છે. કૈં કૈં અણુમોલ ઘટનાઓ તો એમના એકલાના જ અંતરમાં ગુપ્ત પડી પડી આત્મનિવેદનનો બીજો કોઇ અવસર શોધી રહી હશે, તે તો હવે એમની ચિતામાં જ ભસ્મ થઇ ચુકી છે. ચાલો પાઠક ગણ, આપણે હવે એ અમૃતઝરણી વાણીના આત્મોદ્ગારોની આશા ત્યજી દઇ, એણે પોતાની પાછળ મૂકેલા અનેક કીર્તિસ્થંભોનાં ઉપરછલાં જ દર્શન કરી લઇએ.

નાસ્તિકતાનો એ પ્રબલ પ્રવાહ જે દિનથી આસ્થામાં પલટી જઇ વેદ ધર્મના પુનરૂદ્ધાર રૂપી મહાસાગર તરફ ચાલી નીકળ્યો, તેજ દિવસે એના સામર્થ્યની જાણ શહેરે શહેરે થવા લાગી હતી. જાલંધરના આર્યસમાજ તરફથી કહેણ મળ્યું કે "અમારી શાખાના પ્રધાન બનો!" મિત્રોનું આકરૂં દબાણ એને મુંઝવવા લાગ્યું. પણ એની સચ્ચાઇ અને એનું ગાંભીર્ય એટલાં બધાં જાગૃત હતાં કે પોતે ઉંડા વિચારમાં પડી જઇ, પોતાની નબળાઇનો તોલ બાંધી, આખરે જાહેર કર્યું કે "ભાઇ, આર્યસમાજના પ્રધાનપદની જવાબદારી તો એક

રાજના શાસન કરતાં પણ કઠિન કહેવાય!" સાંભળીને એના મિત્રો ખડખડાટ હસી પડ્યા. "અરે મુન્શીરામજી! શેકડા ચાર તો એનાં સભાસદો છે. છોકરાંની ઘોલકી જેવી તો એની દશા છે. એમાં તમે એની રાજવહીવટ સાથે સરખામણી કરી નાખી, ભલા માણસ?" સાંભળીને મુન્શીરામજીનું ગાંભીર્ય પણ હાસ્યથી તૂટી પડ્યું. એક આવી નજીવો બાબતમાં પણ પોતે શા માટે વધુ પડતું મહત્ત્વ કલ્પી લીધું? પોતે:જ લખે છે કે "સાધારણમાં સાધારણ પ્રશ્નને પણ હું જીવન-મૃત્યુનો પ્રશ્ન બનાવી લઉં છું. આ ઘટના પર નજર કરતાં જ સહુ સમજી જશે કે બીજાઓની પ્રત્યે પ્રેમભાવ રાખતા છતાં પણ મેં અનેકને શા કારણથી જાહેરજીવનમાં મારા શત્રુઓ બનાવી દીધા હતા!"

નાનામાં નાની વાતમાં પણ પ્રાણ પરોવી દેવાની એ પ્રકૃતિ જાલંધર સમાજનું સુકાન લેવાની સાથે જ ચમકવા લાગી. પ્રથમ ઝુંબેશ લીધી શાસ્ત્રાર્થોની લડત લડવાની. શાસ્ત્રાર્થોમાં પરાયી સહાય ન લેવાની એણે પ્રતિજ્ઞા કરી. વેદોની પુનરાવૃત્તિ આદરી. રોજ પ્રાતઃકાળે અગ્નિહોત્ર પછી વીસ વીસ વેદ-મંત્રોનો પાઠ ચાલવા લાગ્યો. વેદ-ભાષ્યનો પણ સમય ઠરાવ્યો. વ્યાકરણ ન જાણવા છતાં યે મંત્રોમાંથી ઉચ્ચ, ગંભીર અને આશ્વાસક ભાવો આપોઆપ અનુભવાવા લાગ્યા. પંડિતોએ જ્યારે મુન્શીરામજીને વ્યાકરણની મદદ વિના પણ મંત્રોના ઉંડા મર્મો વલોવતા દેખ્યા, ત્યારે તેઓએ વિસ્મય પામીને ઉચ્ચાર્યું કે વેદના ભેદ પામવા માટે વિદ્વત્તા કરતાં વધુ અગત્ય તો માનસિક શુદ્ધિની જ છે!

હિન્દુ સમાજની જડતા તોડવા નીકળેલો આર્યસમાજ પંડિતોને, શાસ્ત્રીઓને અને લંપટ ધર્મગુરૂઓને મન તો હિન્દુત્વનો મહા દુશ્મન હતો. અને તેથી એને આર્થિક મદદ દેનારા બહુ ઓછા હતા. એટલે પ્રાચીન દાન-પ્રણાલીને સજીવન કરવાની કલ્પના દોડાવીને મુન્શીરામજીએ તથા મિત્રોએ બે ફંડો કાઢ્યાં: એક 'આટા ફંડ' ને બીજું 'રદ્દી ફંડ.'

'આટા ફંડ' એટલે કે પ્રત્યેક રવિવારે આર્યસમાજનો સભાસદ ઘેર ઘેર જઈને ચપટી ચપટી લોટ માગી આવે અને તેમાંથી સમાજનું કામ ચલાવે. આ પ્રથાનો પ્રચાર એટલો તો લોકપ્રિય બન્યો કે "દયાનંદ કોલેજ"ની આવકમાં એનો હિસ્સો ઘણો મોટો બની ગયો. ઘણાં ખરાં ઘરોમાં તો 'ધર્મ-ઘટ' એટલે કે 'માટલી' જ મૂકવામાં આવી હતી અને ગૃહિણીઓ રોજ પ્રાતઃકાલે ઘંટીમાંથી લોટ ઉધરાવ્યા પહેલાં એક ચપટી લોટ આર્યસમાજને નિમિત્તે એ ધર્મ-ઘટમાં પધરાવતી હતી. આ પ્રથા બતાવનાર કોણ હતો ? એક 'રમતારામ' નામનો લાંબો, પાતળો સાધુ હતો. એક વાર ઓચીંતો એ આર્યસમાજની સભામાં આવ્યો અને એક મર્મસ્પર્શી વ્યાખ્યાન કરી એણે ઉપરની યોજના સમજાવી. ત્યાર પછી એ ચાલ્યો ગયો. ફરી એનો પત્તો મળ્યો જ નથી. મુન્શીરામજી કહે છે કે "ધર્મોદ્ધારના અગ્નિથી પ્રજ્જ્વલિત એ રમતારામ કોઈ ધૂમકેતુની માફક આવ્યો અને અદૃશ્ય થયો. નથી ખબર કે એવા કેટલા ધૂમકેતુઓ આવ્યા અને ગયા, કે જેને આર્યસમાજમાં ન કોઈએ જોયા કે ન પિછાન્યા."

'રદ્દી ફંડ'ની યોજના એવી હતી કે સભાસદોના ઘરમાં પ્રત્યેક મહિનાની અંદર જેટલા રદ્દી કાગળ એકઠા થાય, તે તમામને આર્યસમાજનો ચપરાસી ઉપાડી લાવે અને એને વેચી નાણાં કરે. આ ફંડની આવકમાંથી આર્યસમાજના પુસ્તકાલયને માટે પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો મગાવવામાં આવતાં. પોતાની સંસ્થાને આવું ગરીબી વ્રત ધારણ કરાવનાર મુન્શીરામજી દેશની હજારો સંસ્થાઓને જીવન ટકાવવાનો કેટલો હળવો ફુલ જેવો આદર્શ માર્ગ જાત અનુભવથી આચરીને બતાવી ગયા છે !

સમાજનું પ્રધાનપદ મુન્શીરામને માટે જીવન-મૃત્યુના જ પ્રશ્ન જેવું હતું. તેનું બીજું ઉદાહરણ પણ મળી આવે છે. ગુરુદાસપૂર આર્યસમાજના વાર્ષિકોત્સવ પર જતાં એને માલુમ પડ્યું કે એ શાખાના સંચાલકો દારૂડીયા, માંસાહારી અને

શિકારી છે. એમાંના એક ભાઇએ તો ફિલ્લોર ગામના નવા ઉઘડેલા આર્યસમાજના મંદિરમાં જઇ, વેશ્યાઓ બોલાવી, સ્થાનિક મંત્રીઓને પણ પોતાના પાપમાં ભાગીદાર બનાવી પોતાનું મ્હોં કાળું કર્યું હતું. ત્રીજે દિવસ ફિલ્લોર જતા મુન્શીરામજીને માલુમ પડયું કે એ વેશ્યાએ, પોતાને પૈસા ન મળવા બદલ આ આર્યસમાજી મંત્રીઓની સામે સરકારમાં ફરીયાદ નોંધાવેલી, પણ ત્યાંના એક ખાનદાન મુસલમીન તહુસીલદારે, આર્યસમાજી મંત્રીઓને બદનામીથી બચાવી લેવાને માટે વેશ્યાને પોતાના પદરના પાંચ–દસ રૂપીઆ દઈ અરજી ફડાવી નાખી છે! મુન્શીરામજીએ આ કૃપા બદલ તહુસીલદાર સાહેબને કહ્યું કે "આપને ધન્યવાદ દઉં છું. પરંતુ ભાઇ, આપે પાપ કર્યું છે." તહુસીલદાર તાજ્જુબ થયો. પરંતુ મુન્શીરામજી એટલેથી જ ન અટકી ગયા. એ ને એ વખતે જ સાંજરે વ્યાખ્યાન દેવાનો ઢઢેરો પીટાવ્યો અને એ સભાને અંતે પોતે જાહેર કરી દીધું કે "આંહી સમાજના અધિકારીઓ ભ્રષ્ટ થઇ જવાથી, હવે ફિલ્લોરમાં આર્યસમાજને તાળું દેવામાં આવે છે." બલિહારી તો એજ છે કે આ પગલાથી ગુરૂદાસપૂરનો પેલો પાપાચારી વકીલ મુન્શીરામજીનો જીવનભરનો શત્રુ બની, પોતાની પૌરાણિક જ્ઞાતિનો મહાન્ અગ્રેસર બની ગયો. એવા દુશ્મનોનું તો મોટું દળ બંધાઇ ગયું હતું. મુન્શીરામજીએ પણ ભય કદી જાણ્યો નથી.

એ વીરત્વની કસોટી તો કપૂર્થલા રાજ્યની અંદર એક દિવસ થઈ ગઇ હતી. અછરૂમલ નામના એક એ રાજ્યના એકાઉન્ટન્ટ જનરલ આર્યસમાજના એવા તો કટ્ટા દુશ્મન હતા કે પોતાના મકાનની દિવાલ પર આર્યસમાજના અધિવેશનની વિજ્ઞાપન પત્રિકા પણ જો કોઇ ચોડવા જાય, તો એને મારીને કાઢી મૂકે, ને જો એની નજર ચૂકાવીને પત્રિકા ચોડી દીધી હોય તો આખી દિવાલને પાણીથી ધોવરાવી નાખે! એક વાર એ ગામમાં એક આર્યબંધુની માતાની દહનક્રિયા કરાવવા માટે મુન્શીરામજીને ત્યાં જવાનું બન્યું. આ આર્ય ધર્મ

અનુચરની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાની વિરુદ્ધ પણ એ અધિકારી અછરૂમલે હુકમ કહાવી. તે છતાં મુન્શીરામજીના પ્રભાવથી પ્રેરાઈને પાંચસો સ્ત્રી પુરૂષો અછરૂમલની સત્તાને લાત મારી સ્મશાન-યાત્રામાં ભળ્યાં. એ અગ્નિ-સંસ્કાર વખતની મુન્શીરામજીની પ્રભુ-પ્રાર્થનાએ અનેક નરનારીઓ પર વેદધર્મનું જાદુ છાંટ્યું. રોષમાં સળગતા અછરૂમલે કહાવ્યું કે "આ વખતે તો મરણ-પ્રસંગ હોવાથી જવા દઉં છું. પણ ફરી આવીશ તો હું તને બેડીઓ પહેરાવીશ." આ નિમંત્રણને વધાવી લઈ મુન્શીરામ કૈં કૈં વાર કપૂર્થલા ગયા. પરંતુ અછરૂમલજી પોતાનો બોલ પાળવા એકેય વાર તૈયાર ન થયા. એ વાતનો મુન્શીરામને અફસોસ રહી ગયો!

કન્યા કેળવણીનો પિતા

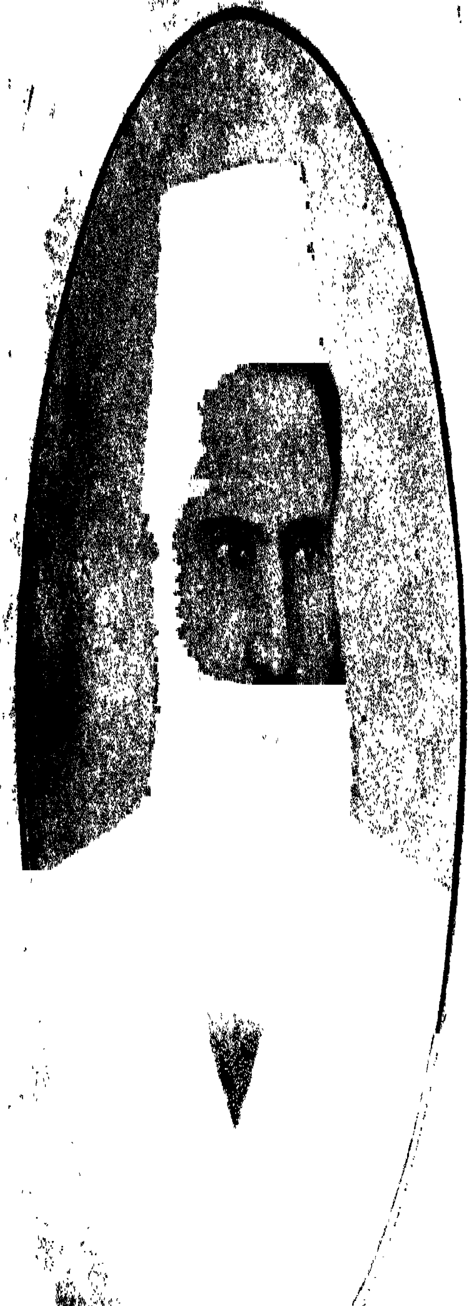
કચેરીમાંથી વકીલાત કરીને એક દિવસ મુન્શીરામ ઘેર આવે છે. તે વખતે એની પુત્રી વેદકુમારી દોડતી દોડતી સામે આવે છે અને પિતાજીની પાસે જાણે કે પોતાની હુશીઆરીની વધાઈ ખાતી હોય તેમ ભજન ગાવા લાગે છે કે

એક વાર ઈસા ઈસા બોલ
તેરા ક્યા લગેગા મોલ
ઇસા મેરા રામ રસિયા
ઈસા મેરા કૃષ્ણ કનૈયા
વગેરે વગેરે!

સાંભળતાં જ મુન્શીરામ ચમકી ઉઠ્યા. પુછ્યું કે "બેટા, તું આ ક્યાંથી શીખી?" જવાબ મળ્યો કે "અમારી ખ્રીસ્તી કન્યાશાળામાંથી." એટલું જ બસ નહોતું. વિશેષ પ્રશ્નો પૂછતાં એવો સાર નીકળ્યો કે આર્ય પુત્રીઓને એ નિશાળમાં પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોની નિન્દા પણ શીખવાઈ રહી છે!

એ ખ્રીસ્તી કન્યાશાળાની કથની આવી હતી: જાલંધરમાં એક વૃદ્ધ પહાડી સ્ત્રી રહેતી. સહુ એને "માઈલાડી" કહી બોલાવતાં, અને હિન્દુ સ્ત્રીઓમાં જે કાંઈ નબળું અક્ષરજ્ઞાન

ગૃહસ્થ મુન્શીરામ

(જુવાની કાળમાં ઊંડું આત્મમંથન અનુભવતા)

મહાત્મા મુન્શીરામ

(કાંગડી ગુરૂકુલ વિશ્વવિદ્યાલયના સંસ્થાપક)

હતું. તે આ 'બાઈ'નો જ પ્રતાપ હતો. મુન્શીરામજીનાં પત્ની પણ એની પાસેથી જ ભણ્યાં હતાં. પછી તો આ બાઈને ખ્રીસ્તીઓએ મોટી લાલચ આપીને પોતાની શાળામાં લઈ લીધી એટલે એની પાસે ભણેલી સ્ત્રીઓ પોતાની પુત્રીઓને પણ એ બાઈની સાથે જ ખ્રીસ્તી કન્યાશાળામાં ભણવા મોકલવા લાગી. એનું પરિણામ આજે ઓચીંતું નજરે જોઈને મુન્શીરામનું ખૂન તપી આવ્યું. આર્ય કન્યાઓને શિક્ષણ લેવાનાં સાધનનો અભાવ ભાળીને એનું અંતર વલોવાઈ ગયું. એ વલોવાટમાંથી 'જાલંધર કન્યા મહાવિદ્યાલય' નામની સ્ત્રી–કેળવણીની વિરલ સંસ્થા નીકળી. રાતોરાત જાગી, અપીલ ઘડી, મહર્ષિ દયાનંદની જન્મ–તિથિને પ્રભાતે પોતાને આંગણે હવન કરી, એણે ફાળો ચલાવ્યો. પોતાના 'સદ્ધર્મ પ્રચારક' નામના પત્રમાં 'અધુરો ઇન્સાફ' એ નામની લેખમાલા શરૂ કરી, સ્ત્રીઓને સુશિક્ષિત થવાના, પુરૂષોની બરોબર અધિકાર બતાવી, પુત્રીઓને પણ ગુરૂકુળની અંદર મોકલવાની જરૂરીઆત ગજાવી દીધી.

આ બધી રમતો તો પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમની અંદર જ રમાઈ ચુકી હતી. આર્યસમાજની પ્રગતિના પાયા એણે ક્યારે ને કેવી રીતે પૂર્યા, તેની આટલી નજીવી ઝાંખી કરીને હવે આપણે એના જીવનની એક અમર કમાણીનાં દર્શન કરીએ.

૭

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પિતા

ઈ. સ. ૧૮૮૪નું એ વર્ષ ચાલતું હતું. સરકારી નિશાળોમાં અપાતી, ન તો સંપૂર્ણ પાશ્ચાત્ય કે ન તો શુદ્ધ પૌર્વાત્ય, એવી કઢંગી કેળવણીના દંભ નીચે આપણા આર્યત્વને લોપનારું અને રાષ્ટ્રીયત્વનું ભાન ભુલાવનારું સંહાર કાર્ય ચાલી રહ્યું હતું. આર્યાવર્તનાં બાળકોની બુદ્ધિનો રસ

ઉકાળી ઉકાળી ગુલામી અને કારકૂનીનાં બીબામાં રેડીને એમાંથી નિષ્પ્રાણ પ્રજા તૈયાર કરવામાં આવતી હતી. મુન્શીરામે ખુદ પોતાના જ પુત્રોને એ કેળવણીના ભક્ષ બનતા દીઠા. અને બીજી બાજુ આખા આર્યસમાજનું અંતર ચાલુ શિક્ષણ-પદ્ધતિ સામે વલોવાતું, સંક્ષુબ્ધ, ને મહર્ષિ દયાનંદે કલ્પેલા શિક્ષણના આદર્શોને આચરણમાં ઉતારવા તલસતું હતું. પરિણામે લાહોરમાં 'દયાનંદ એંગ્લોવેદિક કૉલેજ" ની સ્થાપના થઇ. પરંતુ ૧૮૯૧ માં એ કૉલેજના ચાલકો વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદ ફાટી નીકળ્યો. પ્રશ્ન એ હતો કે શિક્ષણ ક્રમમાં પ્રધાન પદ કોને આપવું ? અંગ્રેજી અને વિજ્ઞાનને ? કે વેદના અધ્યયનને ? મુન્શીરામજીએ મત પોકાર્યો કે ધાર્મિક જીવન-સુધારનું જે મહાન્ આંદોલન આપણે સમાજમાં લઈ આવવું છે, તે બાલકોના જીવનમાં વેદોને વણી દીધા સિવાય આવવાનું નથીઃ સામા પક્ષે આ મત ધરાવનાર મુન્શીરામજીને તથા તેમના સાથીઓને ધર્મઘેલડા કહી કૉલેજની વ્યવસ્થામાંથી બાતલ કર્યા. એટલે એ ચૌદ જણાની નાની સેનાએ શપથ લીધા કે તાક્ષશીની પ્રાચીન વિદ્યાપીઠના આદર્શ પ્રમાણે એક નિરાળી સંસ્થા સ્થાપવી. મુન્શીરામજીએ અનુભવ વિના, પણ ભાવનાની વેધક દૃષ્ટિ વડે પ્રાચીન બ્રહ્મચર્યાશ્રમોની શિક્ષણ-પ્રણાલીને સજીવન કરવાની એક યોજના ઘડી અને એના જ મસ્તક પર એ મંડળીએ નવા શિક્ષણના નિર્માતા તરિકેનો કળશ ઢોળ્યો. પ્રારંભિક ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જ રૂા. ૩૦ હજારની જરૂર હતી. એ બીડું પણ મુન્શીરામજીએ જ ઝડપ્યું. ૩૦ હજારમાં એક દુકાની પણ ઉણી રહે ત્યાં સુધી પોતાના ઘરમાં પગ ન મેલવાની એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. અને ઝોળી ઉપાડીને એ ભિક્ષુક ચાલી નીકળ્યા.

લુધીઆનાની એક મોટી દુકાન સામે ઉભા થઇને એ ભિક્ષુક અહાલેક પુકારે છેઃ કેવળ એકલો જ એ ઉભો છેઃ વસ્ત્રો પર ધૂળના થર બાઝ્યા છેઃ પગ ઉઘાડા છેઃ માથાના અને દાઢી મુછના વાળ અસ્તવ્યસ્ત વધી ગયા છે : દુકાનદારો

આ દિવાનાની સામે જોઇને હસે છે. પણ "મહારાજ ! આગલી દુકાને જાઓ !" એટલું કહેવા જાય તે પહેલાં તો દુકાનદાર એની આંખોની જ્યોત નિહાળી થંભી જાય છે. ચુપચાપ પોતાની કોથળીમાંથી દસ રૂપીઆ લાવીને અતિથિની ઝોળીમાં ધરી દે છે. 'ઇશ્વર તમારૂં કલ્યાણ કરે !" એટલો જ આશીર્વાદ દઇ એ મુંગો અતિથિ આગળની દુકાને ચાલ્યો જાય છે.

એવા વેશમાં મુન્શીરામ છ મહિના ભટક્યા. ત્રીસે હજારની આખી રકમ ઉઘરાવી કાઢી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી સમા વયોવૃદ્ધ અને દેવતુલ્ય નેતાને પણ જે સમયે બસો–પાંચસોથી યે વધુ ફાળો ન્હોતો મળતો, તે વખતે મુન્શીરામજીને મળેલો આ વિજય અસાધારણ લેખાયો. એ ફળ દેનારી એની તપશ્ચર્યા જ હતી.

હવે ? પૈસા મળ્યા. પણ સ્થળ ક્યાંથી કાઢવું ? મુન્શીરામે આકાશમાં નજર નાખી. અને સાચેસાચ સ્થળ એ આકાશમાંથી જ ઉતરી પડ્યું. હિમાલયની સમીપમાં, ગંગામૈયાને તીરે, હરદ્વારના તિર્થ–ક્ષેત્ર નજીક, મુન્શી અમનસિંહ નામના એક આરોગ્યહીન, સંતતિહીન જમીનદારે, પોતાની પત્નીના ધર્મભાવથી પ્રેરાઇને બેરીયત દીધેલા એ નવ* સો એકરના આખા કાંગડી ગામ પર–જેની ઝાડીઓમાં વાઘ ગર્જતા અને ચોમાસે જ્યાં પહાડમાંથી હાથીઓ ઉતરીને જળક્રીડા રમવા આવતા–તે પર મુન્શીરામનો આત્મા ઠર્યો. ત્યાં એણે પોતાની ધર્મજ્વાલા પેટાવી. પોતે વાંચેલું હતું કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પૃથક્કરણ કરીને ગંગાના પાણીમાં પ્લેગ તથા કોલેરાનાં જંતુઓનો નાશ કરવાની શક્તિ શોધી છે. એટલે સને ૧૯૦૨માં–એટલે કે સં. ૧૯૫૮ના ફાગણ વદી ૧૪ને દિવસે, સાંજે ચાર વાગે એ ત્યાગીએ પોતાનાં ઘરબાર છોડી, ૫૩ બ્રહ્મચારીઓ સાથે એ ભૂમિ પર પગ દીધો અને કાંગડી ગુરૂકુલનાં તોરણ બંધાયાં. વેદકાલના ઋષિ–આશ્રમનું સ્મરણ કરાવતા એ ગુરૂકુલમાં હિન્દી સંસ્કૃતિનું જ શિક્ષણ:

* પહેલી આવૃત્તિમાં 'એક સો નવ' ભૂલથી લખાયું છે.

માતૃભાષાનું જ શિક્ષણ વાહનઃ સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ પ્રેરણા-સેવનઃ અને એકેશ્વરવાદી વેદધર્મનો જ અંગીકાર થયો. છતાં પશ્ચિમની વિદ્યા સામે બારણાં બીડી ન દેવાયાં. દસ વર્ષની ઉમ્મરે બાલક દાખલ થઈ શકે અને પચીસમે વર્ષે પરિપક્વ બનીને જ બહાર નીકળી શકેઃ ગરીબી અને બ્રહ્મચર્યનાં વ્રત ધારણ કરે : એવો કડક નિયમ રખાયો.

મુન્શીરામજી એ ગુરૂકુલના 'ગવર્નર' નીમાયા. પ્રથમથી જ પોતાનું રૂા. ૮૦૦૦નું મુદ્રણાલય તો એણે અર્પણ કરી જ દીધું હતું, અને તે પછી ઈ. સ. ૧૯૧૧માં, ગુરૂકુલના નવમા વાર્ષિકોત્સવ વખતે જાલંધરનો પોતાનો ભવ્ય બંગલો ને ફુલવાડીનું પણ દાન કર્યું, જેની કિમ્મતના રૂા. વીસ હજાર ઉપજ્યા.

શિક્ષણ તો પ્રથમથી જ મફત અપાતું, પણ ભોજન તથા નિવાસનું જે ખર્ચ બાલકો પાસેથી લેવાતું, તેને પણ કાઢી નાખવાનો પ્રસ્તાવ ઉઠતાં એ શિક્ષક મંડળની વચ્ચે 'ઓછો પગાર' લેવાની સ્પર્ધા ચાલેલી. રૂા. ૨ થી ૩૦ સુધીનો માસિક ઘટાડો સ્વીકારવાની આ શિક્ષક ભાઈઓની હરીફાઈને પરિણામે બાલકો તદ્દન માફી બની જઈ કુટુંબભાવથી ઉભરાવા લાગ્યાં. એવો તો એ સંસ્થાના સ્વાર્પણનો ઈતિહાસ છે.

જીવનની કઠિનતાઓ સામે અડગ ટક્કર ઝીલી શકાય એવી દિનચર્યા યોજવામાં આવી. ત્રણે ઋતુમાં ઉઘાડાં માથાંઃ ઉઘાડાં પગઃ કડકડતી ઠંડીમાં—એટલે કે ૪૦ ડીગ્રી સુધી પારો ઉતરી જાય તેવા દિવસોમાં પણ વ્હેલા પ્રભાતે નિર્મલ ગંગાસ્નાનઃ પહાડો ને અરણ્યોનું પરિભ્રમણઃ પ્રભાતે ને રાતે ઉપનિષદના ગીત-લલકારઃ યજ્ઞ અને અગ્નિહોત્રઃ પ્રકૃતિની મસ્તીભર રમતગમતોઃ અને એ બધની વચ્ચે વહ્યા કરતી મુન્શીરામજીની વાત્સલ્ય-ધારાઓઃ એ વાત્સલ્યનું એક દૃશ્ય આ રીતે મળી આવ્યું છેઃ—

"વરસાદના આખરી દિવસોની અંધારી રાત હતી. ટમ

ટમ છાંટા વરસતા હતા. ચારે દિશાએ કાળીઘોર થઇ ગઇ હતી. ટીનના છાપરાં પર ટપક ! ટપક ! પાણીનાં ટીપાં ટપકવાને લીધે નિદ્રાને વધુ ગાઢ બનાવનારો મર્મર ધ્વનિ ઉઠતો હતો. પતરાથી છજેલા એક ઓટા પર ઘણાં બાલકો કામળીઓમાં સંકોડાઇ સંકોડાઇને પોઢેલાં હતાં. તે વખતે એ ઓટાની પાળે એક ભવ્ય મૂર્તિ ખડી હતી. એના ડાબા હાથમાં ફાનસ હતું ને જમણા ખભા પર લાંબી બંદૂક પડી હતી. એની વિશાળ છાતી પર પીળા રંગનો એક દુપટ્ટો ઓઢેલો હતો. સૂસવતા કાતિલ પવનની અંદર એની દાઢીના કેશ ફરફરતા હતા. એની મોટી મોટી આંખો પ્રેમ અને શાંતિભરી ચિન્તાના ભાવો રેલાવતી હતી : અરધી રાત થઈ ગઇ હતી. પરંતુ એની આંખમાં નીંદ નહોતી. ચોમેર શિયાળવાં બોલી રહ્યા હતાં. વચ્ચે વચ્ચે ચિત્તાઓના ઘુરકાટ પણ સંભળાતા હતાં. પણ આ મહાન ચોકીદાર તો એ હિંસક પશુઓની સામે, અને ઓટા પર ચડી આવતા ઝેરી સર્પોની સામે પોતાનાં બ્રહ્મચારી બાલકોની રક્ષા કરતો ઉભો હતો. એ ચોકીદાર મહાત્મા મુન્શીરામ હતાં.”

જેણે જેણે ગુરૂકુળ જોયું તે તમામ મુગ્ધ બની ગયા. અમેરિકાવાસી પ્રવાસી મી ફેલ્પ, લોર્ડ ઇસ્લીંગ્ટન, અને માઇકલ સેડલર સરખા પરદેશી માંધાતોએ ને શિક્ષણ–શાસ્ત્રીઓએ કાંગડી ગુરૂકુળની યાત્રા કરી, મ્હોંમાં આંગળી નાખી હતી. અને આજથી બાર વર્ષ ઉપર ઇંગ્લાંડના મજુરવર્ગનો સમર્થ સરદાર, પાર્લામેન્ટનો તેજસ્વી સભાસદ અને એક કાળે સામ્રાજ્યના પ્રધાન મંડળનો વડો પ્રધાન મી. રામસે મેકડોનાલ્ડ આર્યાવર્તને પ્રવાસે આવ્યો હતો તેણે પોતાની એ મહાન્ યાત્રાનાં જ્વલંત સંસ્મરણો પરમ ઉલ્લાસભરી વાણીમાં અંગ્રેજી આલમ સન્મુખ નીચે પ્રમાણે ધરી દીધાં છે :

રામસે મેકડોનાલ્ડની દૃષ્ટિએ

“જેઓએ હિન્દી રાજદ્રોહ વિષે વાંચ્યું હશે, તેઓએ

એ 'ગુરૂકુળ'નું નામ પણ સાંભળ્યું હશે, કે જ્યાં આર્ય-સમાજનાં બાલકો શિક્ષણ લ્યે છે. આર્ય સંસ્કૃતિનાં ભાવના અને સિદ્ધાંતોનું એ સચોટ આવિષ્કરણ છે, અને આ આક્રમણકારી ધર્મમંડળને બાઝેલા તમામ સંદેહોનું એ કેન્દ્ર છે. સરકાર એ સંસ્થા પર ભ્રુકૂટી ખેંચી રહેલ છે, પોલિસ અધિકારીઓ એની વિરૂદ્ધ લખાણો કરી રહ્યા છે, અને હિન્દી અંગ્રેજો એને ધિઃકારી રહ્યા છે. એની યાત્રાએ જવા હું દિલ્હીથી રેલગાડીમાં ચડીને ઘસઘસાટ સૂતો ગયો.

"સવારમાં વ્હેલો હું હરદ્વાર પ્હોંચ્યો. પહાડોના દુર્ગની અંદર રમણુ ખેલતી ખેલતી ઘુઘવતી આવતી ગંગા નદીને બહાર નીકળી મેદાનને માર્ગે થઇ મહાસાગર સાથે મિલન–યાત્રા આદરવાના આ મુખદ્વાર પર, પોતાના આત્માને ગંગાનાં નીરમાં ન્હવરાવી પાવન કરી લેવાને માટે દૂર દૂરથી આવેલાં અમરત્વ શોધતાં યાત્રાળુઓ સ્ટેશનમાં ઉભરાતાં હતાં. અરણ્યની ઓઢણીમાં શોભતી ટેકરીઓ ઉંચેથી અમારી ઉપર નિરખતી હતી ને તેની વચ્ચે થઇને અમે કડકડતી ઠંડીમાં પગ રસ્તે પ્રવાસ આદર્યો. નદીને કિનારે પહોંચતાં જ ઉંચા પહાડોનું મહાદૃશ્ય ઉઘડવા લાગ્યું, અને કોઇ પ્રચંડ દેવાલયના ઘુમ્મટો ઉભા હોય તેવા બરફ-ઢાંકયા સફેદ હીમાલય–શૃંગોને ચરણે એ બધા ડુંગરાઓ જાણે કે દીન ભક્તિભાવે વંદના દઇ રહ્યા દેખાયા. નદીનું પ્રત્યેક પહાડી જંગલ, ને પ્રત્યેક હીમ–ધવલ મેદાન સૂર્યોદયમાં ઝળહળતાં થયાં એવો સૂર્યોદય મેં કદી જોયો નથી.

"ત્યાંથી અમે ત્રાપામાં બેઠા. ગ્યાસલેટના ડબ્બા ઉપર વાંસડા ઢાળીને બનાવેલ એ તકલાદી ત્રાપો, આંખના એક મીચકારાની અંદર તો અમને મધ વ્હેનમાં ઉપાડી ગયો. ઉંડા ઉંડા ધૂનાઓમાં અમે લ્હેરથી તરવા લાગ્યા, ત્યારપછી વળી નદીનો પ્રવાહ અમને થપાટો દેવા લાગ્યો અને નાજુક ત્રાપો આમ તેમ ઉછળવા મંડયો. વળી પાછું ઉંડું પાણી : ને ફરીવાર પાછાં પાણીનાં ભમ્મર ચક્કર : ઘુમરી ખાતી,

વાંકુ વળતી ને થપાટો દેતી એ ગંગા પોતાની પીઠ પરના આ નાનકડા બોજાને વેગથી ખેંચતી હતી અને અમારી બન્ને બાજુ વાંદરાં બોલતાં હતાં. જંગલના વિચિત્ર પ્રાણીઓ બહાર ડોકાઇ ડોકાઇને પાછાં લાંબા ઘાસની ઓથમાં છૂપાઇ જતાં હતાં. આરે ખએક રેતાળ આરે અમે ઉતર્યા અને એક ધગધગતે, ધુળ ભરેલે રસ્તે થઇને અમે જંગલમાં દાખલ થયા. અમારા માથોડાથી પણ ઉંચું પીળું ઘાસ ઉભું હતું: પહાડની શીતળ લહરીઓ હવે અમારી પછવાડે આવતી નહોતી, અને સૂર્ય અમને બાળતો હતો. આખરે અમે એક લાંબાં, સીધા અને કંઇક ઝાડની છાંયડીવાળા માર્ગ પર આવ્યા. આઘે આઘે જોયું તો એક ઉંચા સ્થંભ પર એક વાવટો ફરકતો હતો: ગુરૂકુળ દેખાતું હતું.

"એ શાળા આંહી શા માટે? જનતાથી દૂર દૂર: જગતના વાયરા જ્યાં બાલકોના આત્માને સ્પર્શી ન શકે એવી કોઇ નિર્જનતાને ખોળે શા માટે? કારણ કે એ કાંઇ સરકારી કૉલેજ નહોતી ખોલવાની: ભલા હિન્દી યુવકોને નમાલા અંગ્રેજો નહોતા બનાવવાના. આર્યાવર્તના સંસ્કારોને તેઓના પ્રાણમાંથી ઉખેડી લઈ તેને બદલે પરદેશી અપલક્ષણોનું ઘાસ ઉગાડનારી અવિદ્યા નહોતી આપવી: ત્યાં જનારા બાલકને તો પોતાની હિન્દી સંસ્કૃતિનાં જ પયપાન કરવાનો, માતૃભાષા મારફતે જ જ્ઞાનદીપક પ્રગટાવવાનો, એની ભાવનાને સંસ્કૃત સાહિત્યના મંગલ રંગો વડેજ રંગવાનો, પવિત્ર વેદધર્મનું જ વાતાવરણ એની આસપાસ પ્રસરાવવાનો, અને પાશ્ચાત્ય ભાષાજ્ઞાન તેમજ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાને તો એના શિક્ષણ ક્રમમાં ગૌણ સ્થાને જ ગોઠવવાનો આ સંસ્થાનો નિશ્ચય હતો: એટલું જ નહીં પણ, આ સંસ્થાનો અભ્યાસકાળ પૂરો થતાં, વિદ્યાર્થીઓએ પવિત્ર વેદગ્રંથોમાંથી નીતારેલી વિદ્યાને મગજમાં ભરી અને અંતરમાં ધર્મભાવના ધારણ કરી, સ્વામી દયાનંદનો જ જ્ઞાન-દીપક ફેરવવા જગતમાં વિહરવાનું ધ્યેય હતું: પોતાનો નિર્વાહ એણે સરકારી

નોકરીમાંથી નહિ, કાયદાના કાવાદાવામાંથી નહિ, પણ વૈદક, ખેતી અને શિક્ષણ સરખા, પ્રજાના રોજીંદા જીવનની સાથે સંકળાયેલા વ્યવસાયોમાંથી જ મેળવવાનો હતો. એટલા માટે જ આ શાળાને જગતના ધોરી માર્ગોથી આઘે અને શહેરોથી દૂર રાખવાની હતી. દુન્યવી મારામારીના કોલાહલ ત્યાં પહોંચવા ન જોઇએ, અને શહેરી યંત્ર કારખાનાંના ધુમાડાના ઓછાયા ત્યાં ઉતરવા ન જોઇએ, એવી રચના કરવાની હતી. એ સંસ્થામાં શિક્ષણશાળા અને સાધુમઠ, બન્ને તત્ત્વોનો સંગમ કરવો હતો. માટે જ મુન્શીરામે જંગલ શોધ્યું.

* * *

"અધિકારશાહીની દૃષ્ટિમાં તો આ બધું ગોટાળાભર્યું થઇ પડ્યું છે: એના શિક્ષક મંડળમાં કોઇ અંગ્રેજ ન મળે, શિક્ષણના વાહન તરિકે અંગ્રેજી ભાષા ન મળે, પંજાબ યુનીવરસીટીએ ઠરાવેલાં પાઠ્ય પુસ્તકોનો આંહી ઉપયોગ નથી, યુનીવરહીટીની પરીક્ષામાં કોઇ વિદ્યાર્થીને મોકલવામાં આવતો નથી, ગુરૂકુળ પોતે જ પોતાની પદવીઓ આપે છે! આટલો આટલો વિરોધ જોતાં જ તાજ્જુબ બનતા અધિકારીઓના મ્હોંમાંથી હેરતભર્યો ઉચ્ચાર નીકળતો કે "રાજદ્રોહ!" પરંતુ ગુરૂકુળ ઉપરનો આ ફેંસલો આખરી નહિ લેખાય. મેકોલેના લખેલા ૧૮૩૫ના ખરીતા પછી, હિન્દી કેળવણીની અંદર આ એક અસાધારણ ક્રાંતિ હતી. મેકોલેના ખરીતાનાં શોચનીય પરિણામો ખટકતાં તો હતાં એકેએક હિન્દીને, પણ એ વેદનાને નવા પ્રયોગમાં રેડી દેનાર તો આ ગુરૂકુળના સ્થાપકને એકને જ મેં જોયો.

"પ્રતાપ છાંટતી છટાથી ડગલાં દેતી એ ઉંચી અને ભવ્ય આકૃતિ અમારો સત્કાર કરવા સામી ચાલી આવે છે. આધુનિક સંપ્રદાયનો ચિત્રકાર ઇસુ ખ્રીસ્તના ચિત્રને માટે નમૂના તરિકે સ્વીકારે એવી એ માનવ આકૃતિ! અને મધ્ય યુગની

અભિરૂચીવાળો કલાકાર એમાંથી સંત પીટરની શિકલ સરજે, એવી એ મુખમુદ્રા !

મહાત્માજી અમને નમસ્કાર કરીને ઓંકાર અક્ષરે શોભતા સાદા ઓરડામાં લઈ ગયા. મારા ઓરડાની અંદર એક મેજ પર ફુલ સરખું શ્વેત વસ્ત્ર પાથરી તે ઉપર બે પીત્તળનાં ફુલદાન મૂકેલાં. આથી વધુ મધુર ઉતારો તો કોઈ પણ અતિથિને કદી યે નહિ મળ્યો હોય. અમારા હાથ પર એક નોકર પાણી રેડે છે, હાથમાં ટુવાલ આપે છે, અને જોડા બહાર જ કાઢીને અમે રસોડામાં જઈએ છીએ. મહાત્માજી અન્નદેવની પ્રાર્થના ઉપાડે છે, અને અમારાં માથાં નીચાં ઢળે છે. ભોજન પરની અનેક પ્રાર્થનાઓ મેં સાંભળી છે, પણ આજ સાંભળી તે તો અદ્વિતીય હતી અમારા યજમાન મહાત્માનો બુલંદ અવાજ સંસ્કૃત સ્વરો ઉપર લંબાણથી ઠેરતો ઠેરતો એ આભાર–સ્તવનમાંથી સંપૂર્ણ સંગીત સર્જતો હતો.

ભોજન પૂરૂં થયે અમે શાળાને ચાલતી જોવા ગયા. ચારેગદિશામાં સુવ્યવસ્થા અને પ્રસન્નતા જ મ્હેકે છે. તેજસ્વી ચળકતી આંખોવાળાં નાના બટુકો અને ગંભીર મુખમુદ્રા-વાળા મોટી વયના બ્રહ્મચારીઓ, માટીમાંથી આકાર રચતા, એક સાથે પાઠ બોલતા, શ્લોકો લલકારતા, અને શિક્ષકોનાં પ્રવચનો સાંભળતા વર્ગમાં બેઠા છે. વર્ગો પૂરા થાય છે કે તુર્ત રમતના મેદાન પર મેદની જામે છેઃ પ્રત્યેક બાલક પોતાના ગુરૂદેવને પદસ્પર્શ કરી, અંજલિ જોડી વંદના દેતો જાય છે.

સંધ્યાના શીતળ સમયે અમે જંગલમાં ફરીએ છીએ. અને મહાત્મા મુન્શીરામ અમને વાતો સંભળાવતા જાય છે. એ વસ્રો : એ શરીરનો મરોડ : એ લાંબો દંડ : એ દેહની આકૃતિ : એ બધાં મારી બાલ્યાવસ્થામાં મેં પ્રત્યેક રવિવારે નિરખેલાં ગેલીલીના ચિત્રોમાંની ઇસુની મૂર્તિનું સ્મરણ કરાવે છે. સૂર્યાસ્તના દેદીપ્યમાન પ્રતાપમાં પશ્ચિમ

દિશા પ્રજ્જવલી રહી છેઃ માથા પરનો અર્ધ ચંદ્ર ધીરે ધીરે રૂપલાવરણી પ્રભા ધરતો જાય છે; રાત્રિનું વાતાવરણ સ્તબ્ધ બનવા સાથે લાંબું ઘાસ પણ શાંતિ ધારણ કરે છેઃ જીવ જન્તુનાં હલન ચલન પણ સ્પષ્ટ સાંભળી શકાય છે : અને અમારા ઉપર ઠંડી ઉતરે છે. આખું ગુરૂકુળ અંધકારમાં ડુબ્યું છે. પરંતુ વચલા ખંડનાં બારણામાંથી અગ્નિના ભડકા દેખાય છે. મંત્રોચ્ચાર કરતા બટુકોના સૂરોથી એ મેદાન ગુંજી ઉઠયું છે. સાદડીઓ ઉપર અને ઘાસ ઉપર ન્હાનાં ન્હાનાં શ્વેત બટુકો બુદ્ધિની પ્રતિમાઓ જેવાં બેસી ગયાં છે. એ નથી હલતાં ચલતાં, કે નથી અમારી સામે પણ જોતાં: એકત્રિત પૂજા પૂરી કરીને હવે તેઓ પ્રત્યેક પોતાની પ્રશાન્ત ધ્યાનમગ્નતામાં એકાકી બની બેસી રહ્યાં છે.

ભીતરમાં, ખંડની વચ્ચે ખોદેલા એક ખાડાની અંદર અગ્નિ સળગે છે, એની સામે ગૃહપતિઓની પંક્તિ બેઠી છે, અને એની ચોમેર વીંટાઇને બ્રહ્મચારીઓ બેઠેલ છે. એ બધા અગ્નિહોત્ર નામની એક અતિ પ્રાચીન ક્રિયા કરી રહ્યા છે. જ્વાળાને અજવાળે અમે જોઇએ છીએ કે ગૃહપતિ પોતાની સામે પડેલા કટોરામાંથી ચમચી ભરીને કંઇક આગ્નમાં હોમે છે, તુર્ત જ જ્વાલા છલંગ મારે છે, અને બટુકો એક સાથે ગાય છે કે "પ્રભુને, સર્વજ્ઞને, જ્ઞાનદાતાને, પરમ જ્યોતિને અમે અર્પણ કરીએ છીએ." પછી વિરામ ખાય છે ને જ્વાલા શમી જાય છે. ફરીવાર આહુતિ છંટાય છે ને ફરીવાર જ્વાલા ચડે છે. આખો ઓરડો પીળી પ્રભાથી ઉભરાય છે, અને દિવાલો પર ભીષણ પડછાયા નાચી ઉઠેછે. ફરી વાર પાછા બાલસ્વરો સ્તવન ગાય છે કે "ઓ પ્રભુ ! તને–સર્વશકિતમાનને અમે અર્પણ કરીએ છીએ." એમ ફરી વિરામ, ફરી જ્વાલાના આરોહ ને ફરી વાર સ્તવન ચાલ્યા જ કરે છે. ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે અને અગ્નિ ઓલવાય છે. કેવળ તારાઓજ ગુરૂકુલના ચોગાનને અજવાળતા ટમટમે છે.

ફરી વાર અમારા હાથ પર નોકર પાણી રેડે છે અને ઉઘાડે પગે અમે ખુલ્લી હવામાં રાત્રિ–ભોજન કરવા માટે સાદડી પર બેસીએ છીએ. અમારી સન્મુખે જ ગંગા પત્થરો વચ્ચે મધુર રવે ગાતી ચાલી જાય છે. ઉંચા ઉંચા ઘાસનાં પુલો ચંદ્રની પ્રભામાં નાચે છે. અરણ્ય આખું કેમ જાણે આકળભર્યું હોય તેમ ઝલકે છે અને દૂર દૂરથી સંભળાતા વાયુના સૂસવાટા મને પ્રેતોનું ને રાહભૂલ્યા આત્માઓનું સ્મરણ કરાવે છે. જાણે કે સ્વપ્નમાં મને કોઇ કહેતું લાગે છે કે "અમે બીજું કાંઇ નથી માગતા, અમને ફક્ત એકાન્તે પ્રભુ–પૂજા કરવા દ્યો: રે, શું એ પણ રાજદ્રોહ?"

રાજદ્રોહ! હા, રાજદ્રોહની શંકાના અપરંપાર ઓછાયા આ પવિત્ર તપોવન ઉપર છવાતા જ આવ્યા છે. સરકાર પ્રત્યેના રાજદ્વારી અસંતોષનું જે દેશવ્યાપી આંદોલન પ્રસરેલું હતું, તેના તમામ વાયરા જાણે કે ગુરૂકુલમાંથી જ છૂટતા હોય તેવા સંદેહ સરકારી હૃદયમાં સેવાતા હતા. દેશના કોઇ પણ ખુણે ખાંચરામાં કશો પણ સરકાર વિરૂદ્ધનો ખળભળાટ ઉઠે–એટલે એનો આરોપ આર્ય સમાજના આ મથક ઉપર: લાલા લજપતરાય અને સરદાર અજીતસિંહ આર્યસમાજીઓ, માટે એનું પ્રેરકસ્થાન આ ગુરૂકુળ: તમામ વિપ્લવકારી ટોળીની જાણે કે આ બખોલ: તમામ કાવત્રા અને કારસ્થાનોનું આ આશ્રયસ્થાન: એવા સંદેહ પરથી સરકારે ગુરૂકુલના ઉંડાણ સુધી ગુપ્તચરો પહોંચાડી દીધા. અને તેઓએ આ બ્રહ્મચારીઓના આશ્રમને અળખામણા કરનારા અહેવાલો સરકારમાં રજુ કર્યા.

આ પુનિત તપોવનની સામે સંશયભરી વાતો વડે સરકારના કાન ભંભેરના કોણ હતા? પાદરીઓ. અને મુસલમાન અધિકારીઓ હતા. બન્ને વર્ગને મન આર્યસમાજ ભયાનક રિપુ સમાન હતો. અને સરકાર પણ પ્રથમથી જ આ આશ્રમના શિક્ષણ–પ્રણાલીના નવા તેજથી એટલી તો ચોંકી ઉઠી હતી કે પાદરીઓની ભંભેરણીને એણે સત્તાવાર સત્ય

સ્વરૂપ માની લીધી એમાં અચંબો નહોતો. સરકારે તો સંયુક્ત પ્રાંતના એક પ્રવીણ પોલિસ અધિકારીને રોકી આખા આર્યસમાજની ચળવળ પર એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખાવ્યો, કે જેમાં એ મંડળને બન્યું તેટલું નીચે પછાડવાના પ્રયત્નો રચ્યા છે.

પરંતુ એ સરકારી સંશયના ગાઢ અંધારા વચ્ચે, માનવ જાત કલ્પી શકે તેવા બધા કાવાદાવાની સંભાવના વચ્ચે, અભય વીર મુન્શીરામ પોતાના તપોવનમાં ૐકારના લલકાર કરાવતાં લગારે અચકાયા કે થડક્યા નથી. છૂપી પોલીસના જાસૂસોથી લઇ વાઇસરાય લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ સુધીના અનેક સત્તાધારીઓએ ગુરૂકુળની મુલાકાતો લીધી. તમામની નજરે એક-અને એક જ દૃશ્ય દેખાતું ગયું. તમામે એ ભાગીરથીના તટ ઉપર વેદ કાલના આર્યાવર્તનો નવો અવતાર નિહાળ્યો. અગ્નિહોત્રની જવાલા. બ્રહ્મચર્યના તેજપુંજો, ગર્વભર ઉચ્ચ મસ્તક લઇ ફરનારાં મનુષ્યો, અને છતાં નિઃસંકોચ અને નિરભિમાની અતિથિ-સત્કાર દેખ્યા.

ફેલપ્સની નજરે

અને સરકારની સમસ્યાનાં વાદળાં વિખેરનાર એક તેજનો ગોળો છેક અમેરિકામાંથી આવી પહોંચ્યો. એ મહાન દેશનો એક સુવિખ્યાત શિક્ષણકાર, જેનું નામ મી. માયરન એચ, ફેલ્પ્સ હતું, તે ઇ. સ. ૧૯૧૧ની અંદર. હિન્દી સરકારની તમામ દહેશતો પોતાના મગજમાં ભરીને, પ્રથમથી જ ભરમાયેલું, વહેમાયેલું હૃદય લઇને તપોવનને આરે ઉતર્યો. એક દિવસ નહિ, બે ચાર દિવસ નહિ, પણ ત્રણ મહિના સુધી લાગલાગટ એ ચકોર મુસાફરે ગુરૂકુળમાં ઉતારો રાખી. એની રજેરજ જીવન-ચર્યા તપાસી લીધી. ત્યાં એણે આર્યત્વને ઘડાતું દીઠું. પોતાના નિરીક્ષણની ઉગ્ર આગમાંથી શુદ્ધ કાંચન રૂપે સિદ્ધ થયેલી એ સંસ્થાનું વૃત્તાંત આ અમેરિકાવાસીએ, એક પછી એક નવ લેખો દ્વારા

અલ્હાબાદના ઍંગ્લો–ઇન્ડીઅન વર્તમાનપત્ર 'પાયોનીયર'માં પ્રગટ કર્યું. સરકારના કાળજામાં ઉઠેલા રાજદ્રોહના કુડકુપ-ટની એ પરદેશીએ સારી પેઠે હાંસી કરી કાઢી; અને સર-કારની કેળવણી ઉપર પ્રહારો વરસાવતી એ નિષ્પક્ષપાતી લેખમાળ માં, ગુરૂકુળના બાલકોના અભ્યાસ. રીતભાત, ચારિ-ત્ર્ય વગેરે પર સ્તુતિ ઢોળતી એ વિદેશી કલમ લખે છે કેઃ—

" આશ્રમની અંદરના મારા છ અઠવાડીઆના વસવાટ દરમીઆન, મેં એક પણ રીસાયેલી મુખમુદ્રા નથી દીઠી, એક પણ ઉતાવળીઓ અગર ક્રોધાળ ઉચ્ચાર નથી સાંભળ્યો, કે એક પણ બાલકમાં અસંતોષ. અસુખ અથવા અણોસરા-પણા (homesickness) નું ચિન્હ સરખું યે નથી દેખ્યું. × × × ઉનાળામાં સળગતા મધ્યાન્હે પણ તે બચ્ચાં ઉઘાડે પગે હંમેશાં આનંદથી ચાલ્યાં જાય છે. ઠંડીનો પારો ૪૦ ડીગ્રીએ ઉતર્યો હોય ત્યારે પણ આ બ્રહ્મચારીઓ તાપણી તાપતા નથી. કેવળ લ્હેરને ખાતર તેઓ કોઈ કોઈ વાર તો એક દિવસમાં જ બાર ગાઉનું ચક્કર લઇ આવે છે. તરતાં તો ચોથા વર્ગ ઉપરના તમામને આવડે છે અને ઘણા કુમારો તો હરદ્વારથી ગંગાના પ્રવાહમાં પડી, એકી સાથે દોઢ દોઢ ગાઉ સુધી તરી જાય છે; કઠિનમાં કઠિન શારીરિક મહે-નતમાં તેઓ હસતા હસતા ઉતરી જાય છે. નદીના વ્હેનનો ધસારો અટકાવવા માટેની વિશાળ દિવાલ તેઓએ જ સ્વ-હસ્તે બાંધેલી છે. નદીનાં તોફાની પૂરથી હરદ્વાર જવાની સડક તૂટી ગયેલી, તેનાં નળા અને ગરનાળાં તેઓએ જ જાતમહેનતથી નવેસર બાંધ્યાં હતાં. મુન્શીરામજીએ મને એક વખત કહેલું કે " હૈદ્રાબાદ તરફ એક વાર ભીષણ જળપ્રલય થયો. કુમારોએ એ સમાચાર છાપામાંથી વાંચ્યા. મેં તેઓને એક શબ્દ પણ નહોતો કહ્યો. પણ તેઓએ મારી પાસે આવીને એક સભા ભરવાની મરજી જણાવી. મેં હા પાડી. પણ હું સભામાં ન ગયો. મને પાછળથી જાણ થઇ કે તેઓએ પંદર દિવસ સુધી ઘી, દૂધ અને ડાળ વગર

ચલાવી લઇ, બચત રકમ એ હોનારતનાં ભોગ થઇ પડેલ માણસોને મોકલવા ઠરાવ કર્યો હતો. અને બલિહારી તો એ હતી કે સ્વામી નિત્યાનંદ નામના એક સંન્યાસીને ફક્ત તે આર્યસમાજી હોવાના જ ગુન્હા બદલ હૈદ્રાબાદ રાજ્યે હદપાર કરેલો, છતાં પણ કુમારોએ હૈદ્રાબાદને આ મદદ મોકલી!

" એક વાર પાસેના ગામમાં આગ લાગી. એ વખતે રાત હતી. છતાં કુમારો ત્યાં પહોંચ્યા, અને ઉઘાડે પગે, જવાળાઓમાં ઝંપલાવી તેઓએ લોકોના જાન માલનો બચાવ કર્યો."

" અમારા આશ્રમમાં એક વાર એક સામટા અઢાર જણા ટાઇફોઇડ તાવમાં પટકાયા. તે વખતે કુમારોના જ વીર-સ્વાર્પણે અમને બચાવ્યા. આખી રાત તેઓ દર્દીની સારવાર કરતા અને દિવસે અભ્યાસ ચલાવતા.

ગુરૂકુળના સ્નાતકોએ હિન્દી સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં તો એટલો ફાળો આપ્યો છે કે દર સાત સ્નાતક દીઠ એક તો અવશ્ય સુવિખ્યાત ગ્રંથકાર બન્યો હશે. ગુરૂકુળે વેદ-ધર્મના નામાંકિત ઉપદેશકો નીપજાવ્યા છે. દક્ષિણ પ્રદેશનું વૈદિક-મીશન ગુરૂકુળના જ સ્નાતકો ચલાવી રહ્યા છે. ત્રણ સ્નાતકો તો પૂર્વ આફ્રિકામાં ધર્મપ્રચાર માટે પર્યટન કરી આવ્યા છે. એકંદર ૭૦ ટકા સ્નાતકો અત્યારે જાહેર સેવામાં જ ઘુમી રહ્યા છે. આટલી સેવા અન્ય કોઈ પણ જાહેર સંસ્થાએ હજી નથી નોંધાવી. અસહકારના યુગમાં કોઇ પણ અન્ય રાષ્ટ્રીય સંસ્થા કરતાં વિશેષ સંખ્યામાં કારાગૃહની બરદાસ્ત કરનાર ગુરૂકુળના જ સ્નાતકો હતા. પરજ્ઞાતિમાં લગ્ન કરનારી સહુથી મોટી સંખ્યા પણ ગુરૂકુળની અંદરથી જ નીકળી છે.

અને આ ગુરૂકુળની પ્રેરણાનાં જળ પી પીને તો આર્યાવર્તની ભૂમિમાં ઠેર ઠેર ગુરૂકુળોના અંકૂરો ફુટી નીકળ્યાં છે. આ મહાન્ વડલાની બાર વડવાઇઓની છાંયડી નીચે અત્યારે એક હજાર બ્રહ્મચારીઓને તપોવનની કેળવણી મળી રહી છે.

એક કન્યા ગુરૂકુળ દિલ્હીમાં જન્મ્યું છે, ને એક આયુર્વેદિક કોલેજ પણ ચાલે છે. સરકાર તરફથી આ બધા શિક્ષણ–પ્રચારની તપાસ-સમિતિ નીમાઈ હતી, અને એ સમિતિએ આયુર્વેદિક કોલેજનાં મુક્તકંઠે સ્તુતિગાન કર્યાં હતાં. પરંતુ એને સહાય કરવાની ભલામણ લખવા જેટલી હિમ્મત એ સમિતિની છાતીમાં નહોતી. ભલામણ થઈ હોત તો પણ ગુરૂકુળે તેનો ઇન્કાર જ કર્યો હોત. સ્વાશ્રય તો એના પ્રાણદાતા શ્રી મુન્શીરામજીનો જીવનમંત્ર હતો.

કમભાગ્યે ગંગામૈયા એક વર્ષ પર કોપાયાં હતાં અને ગુરૂકુળનાં મકાનો એ ગળી ગયાં હતાં. આજે એ ઈમારતોને અભાવે બ્રહ્મચારીઓ પારાવાર સંકટો સહે છે. પરંતુ પ્રભુ પર શ્રદ્ધા પોકારીને તેઓએ આ જ માસમાં ગુરૂકુળની રૌપ્ય–જયન્તી ઉજવવા નિમિત્તે દસ લાખ રૂપીઆની ભિક્ષાનો અહાલેક ગજાવ્યો છે.

પંદર વર્ષ સુધી એ પોતે વાવેલા વડલાને આત્મતેજનાં નીર સીંચી સીંચી મોટો કરી લીધા પછી, એ મમતા પણ છેદી નાખવાનો અવાજ મુન્શીરામજીના અંતરમાં એક દિવસ ગુંજી ઉઠયો. ગુરૂકુળનાં પ્રેમ–બંધનોમાંથી એ તપસ્વીને આખી વસુંધરાએ પોતાના વિશાળ કુટુંબની સાર લેવા સાદ દીધો. મુક્તિ: પરબ્રહ્મ સાથેનું અંતિમ મિલન : એ વેદધર્મે કલ્પેલી છેલ્લી કોટિ : એની મુસાફરીએ ઉપડેલો યાત્રાળુ અંતરીયાળ રોકાઈ જાય નહિ, તે માટે તો જીવનના ચાર આશ્રમો ઠરાવ્યા છે. એમાંના છેલ્લા સંન્યસ્ત આશ્રમની અંદર પ્રવેશવાનો સમય મુન્શીરામજીને માટે આવી પહોંચ્યો. સંવત ૧૯૭૪ના વૈશાખ શુદ પ્રતિપદાને પ્રભાતે દાઢી, મૂછ અને મસ્તકના કેશનું નિર્મલ મુંડન કરાવી, એણે ભગવો અંચળો અને કમંડળ ધારણ કરી લીધાં. મુન્શીરામજી મટીને એ શ્રદ્ધાનંદ સંન્યાસી બન્યા. અને એ દેહે જાણે નવો અવતાર લીધો.

૧૫

રાજદ્વારે સંન્યાસી

પરંતુ શ્રદ્ધાનંદના તો સંન્યાસની પણ એક અપૂર્વ જ તવારીખ લખાવાનું સરજાયું હતું. ભગવાં વસ્ત્રો માનવ જાતને માટેના રાજપ્રકરણી યુદ્ધમાં પણ સ્વાર્પણનો કેવો રૂડો વાવટો ફરકાવી શકે તેની ખાત્રી આ અદ્ભૂત યોગીને હાથે દુનિયાને થવી નિર્માયેલી હતી.

પાંચ વર્ષો સુધી એ વૈરાગ્યની સાધનામાં જગતની નિર્જનતાને ખોળે દટાઇ રહ્યા. પાંચ વર્ષ સુધી હિમાચળનાં શિખરો સાથે આ વિશ્વના ભેદોની ગુપ્ત વાતો ચલાવી. અને અને છઠ્ઠા વર્ષની પ્હો ફાટતાં તો રણશીંગાના નાદ એના કાન પર અથડાયા. અંચળો ખંખેરીને યોગીવરે નિર્જનતાને સલામ કરી. શાંતિનાં પાથરણાં સંકેલી લીધાં. સૃષ્ટિસૌંદર્યનો વૈભવ એને વસમો થઇ પડયો, એકાંત અકારી બની. કેમકે પોતાની જન્મભૂમિના દેહ પર એણે રાઉલેટ કાયદા રૂપી ફણીધરને ભરડો લેતો ભાળ્યો.

૧૯૧૯નું એ યાદગાર સંવત્સર: આખા દેશમાં પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઉઠયો છે. ચાહે તેવા નિરપરાધી પ્રજાજનને પણ, અરધી રાતની સુખભરી નિદ્રામાંથી, વિના વાંકે કેવળ રાજદ્રોહના સાચા યા બનાવટી શક ઉપરથી જ, ઢંઢોળીને સરકારની પોલિસ પલકારાની અંદર બેડીઓ પહેરાવી, ઉઠાવી જઇ શકે, અદાલતમાં એના પર આરોપ સાબીત થયા વગર

પણ જયોનાં વર્ષો સુધી એને પોલિસ કારાવાસમાં પૂરી રાખી શકે, તેવા એ કાળા કાયદા સામે કરોડો માતાઓ, પત્નીઓ, બ્હેન ભાઈઓ અને બાળકોના વિલાપ સ્વર સંભળાયા. અને મહાત્મા ગાંધીજીએ એ કાયદા સામે સત્યાગ્રહનો મહાદંડ ઉગાર્યો. એ સત્યાગ્રહની અંદર સંન્યાસીએ પોતાના દેહને રમતો મેલી દીધો.

દિલ્હીશ્વર !

ઈસ્વીસન ૧૯૧૯ના માર્ચ મહિનાની એ ૩૦ મી તારીખ હતી: અને દિલ્હી નગરી પર તે દિવસે એ સંન્યાસીનાં રાજ ચાલતાં હતાં. અસંખ્ય રાજમુગટોને ધૂળમાં રોળી નાખી રાજકુળોનું વિશાળ સ્મશાન સર્જનાર, એ દિલ્હી નગરીએ, તે દિવસ એક નિ:શસ્ત્ર અને એકાકી વૈરાગીની ઈશ્વરી આણ કબૂલી હતી. એની આંગળીના ટેરવા ઉપર હિન્દુ કે મુસલમાન પ્રજાનાં લાખો માનવીઓ મરવા યા મારવા તલપતાં ઉભાં હતાં. અંગ્રેજ સલ્તનત પોતાના પાટનગરના પાયા ડોલતા દેખતી હતી. અને તે દિવસે રાજસત્તાએ પોતાના વિપુલ લશ્કરને કિલ્લામાંથી બહાર કાઢી દિલ્હી નગરને ચૌટે ચૌટે અને માર્ગે માર્ગે મશીનગનો, ભરેલી બંદૂકો, અને દારૂગોળાના રેંકડા ગોઠવી દીધા હતા. એક જ ઈસારો થતાં લોકોના દેહમાં પરોવાઈ જાય તેવાં કાતિલ સંગીનો કતલના હુકમની રાહ જોતાં, અનેક કાળા ગોરા સૈનિકોના હાથમાં તત્પર બની ચમકતાં હતાં. ઈંદ્રપ્રસ્થ ઉથલી જવાના ભયની એ ભયાનક તિથિ હતી

તે તિથિએ દિલ્હીનો બીનતાજ બાદશાહ, એ શ્રદ્ધાનંદ સંન્યાસી, ખોડે માથે, ઉઘાડે પગે અને ભગવો અંચળો ફરકાવતો, પોતાના દિશાગજાવતા બુલંદ અવાજે મુંગા સમર્પણના મંત્રો છોડતો, લાખો માનવીઓની વચ્ચે માયલા ઉપર શોભે છે. સરકારી અન્યાયના જખમ વાગતાં, ઘવાઈને અર્ધ પશુ જેવી સ્થિતિમાં આવી પડેલી એ પ્રજાને સંન્યાસી

'અહિંસા'નો આદેશ સંભળાવી ઉચ્ચ બલિદાનની મનોદશા પર ચડાવતો ઊભો છે. રાજસત્તાની મનાઈના સીમાડા લોપતો એ માનવ–સાગર જાણે કે પોતાને મોખરે કોઈ જળદેવતાના હુકમો સાંભળીને ઉમટતો હોય તેમ આજે પાયતખ્ત હસ્તીનાપૂરને ઓળો દેવા હલકયો છે. મોખરે રૂદ્ર સ્વરૂપી શ્રદ્ધાનંદ : અને પાછળ દરિયાનાં મોજાં સમી છલકાતી માનવ–સેના : એક જ આત્માનો લાખો જીવાત્મા પર લાગી ગયેલો ધર્મ–અંકુશ : અને એ મહિમાવંત સવારી ચાલી જાય છે. આવી તો કોઈ પાદશાહની પણ સવારી ઇંદ્રપ્રસ્થને ટીંબે કદિ નીકળી નથી.

અચાનક એક સરકારી સૈન્ય આવીને આ સંન્યાસી–સમ્રાટનો રસ્તો રૂંધે છે. બંદુકોની નળીઓ એ ધર્મ–સેનાની સામે લાંબી થાય છે. સંગીનો વીંધી નાખવા માટે આગળ વધે છે. અને સરકારનો સેનાપતિ લાલઘુમ ચ્હેરે, ખુન્નસભર્યાં નેત્રે હાકલ કરે છે કે "પાછા ફરો !"

સંન્યાસી વીરે પોતાની સેનાને શાંતિપૂર્વક આદેશ દીધો કે "પરવા નહિ ચુપચાપ આગળ વધો."

સરકારી ફોજના જીવલેણ આદેશની સામે આવો હુકમ આપનાર એ માથાભો માનવી શું જીવતો આગળ કદમ ભરી શકે ? ગુરખા સૈનિકોની કમરમાંથી ઝણુણુ ! કરતી કાતિલ કુકરીઓ ખેંચાણી. અને આગળ ડગલું માંડતા એ પહાડ સરખા પુરૂષસિંહની છાતી સામે, કાળની લસલસતી જીભો હોય તેવી એ કુકરીઓ ચકચકવા લાગી.

સંન્યાસીનો એક જ શબ્દ–અને દિલ્હીના ચાંદની ચોકમાં તે દિવસે લોહીની નદીઓ વહી હોત. પોતાના સરદારની આંખના પલકારા ઉપર પણ મીટ માંડી રહેલી લાખો આંખોમાંથી, તે દિવસ એક જ દૃષ્ટિપાતનો તણખો પડતાં એક દાવાનળ ફાટી નીકળત. પણ સંન્યાસીએ શાંતિ ગુમાવી નહુ. પોતાની સામે જાણે કે ફુલોની બિછાત પથરાઈ હોય, તેમ માનીને એણે આગળ કદમ મૂકયો.

ગુરખાની કાતિલ કુકરીઓ પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવી બેઠી. કુકરીઓ હુલાવવા ગુરખાઓ એ સત્તાના શત્રુ સામે ધસ્યા. મૃત્યુને અને શ્રદ્ધાનંદને લગારે અંતર રહ્યું નહિ. અને સંન્યાસીએ પોતાના અંગ પરથી ભગવું ઓઢણુ ખસેડી એ કુકરીઓની પ્યાસ છીપાવવા માટે પોતાની લોહી છલકતી પહોળી છાતી પાથરીને પડકાર્યું કે "આવો! સુખેથી છેદી નાખો!"

મૃત્યુને આટલા પ્યારથી ભેટવા તલસતા મહાવીરને સિપાહીઓએ આજે પહેલી જ વાર જોયો. જોતાંની વાર જ તેઓના અંતરમાં જાગૃત થયેલી પાશવતા સ્તબ્ધ બની ગઇ. કુકરીઓ ઝાંખી પડીને હાથમાં ને હાથમાં થંભી ગઇ. હજારો કંઠમાંથી ગગનભેદી ધ્વનિ ગાજ્યો કે "શ્રદ્ધાનંદની જય!" અને જાણે કશું જ બન્યું ન હોય એવી આત્મશાંતિથી ડગ ભરતો એ મૃત્યુંજય પોતાની પ્રજા-સેનાની સાથે પોતાને પંથે આગળ વધ્યો.

પછી દેશમાં રમખાણો થયાં. લશ્કરી રાજ્યવહીવટે પંજાબમાં કેર વર્તાવ્યો અને જલીયનવાલા બાગની કતલ ચાલી. મહાત્માજીએ સત્યાગ્રહ સંકેલી લીધો. અન સંન્યાસી પૂરી વાર પાછા થોડી ઘડી અદૃશ્ય થાય છે અને ક્યાં જાય છે? પંજાબને ગામડે ગામડે: લશ્કરી અમલના સીતમોની કથનીઓ એકઠી કરવા: એકઠી કરીને મહાસભા સમિતિના હાથમાં હેરત પમાડનારા પૂરાવાઓ મેલવા: અને એ ઓડ-વાયરશાહીના સળગતા અંગારામાંથી અણદાઝ્યું બહાર આવીને ફરી પાછું એ પહાડી સ્વરૂપ અમૃતસરની મહા-સભાના અવસર પર આખા દેશને પોતાની છાયા આપતું ઉભેલું જોવાય છે.

અમૃતસરની યજ્ઞવેદી ઉપર

અમૃતસરની એ મહાસભા શ્રદ્ધાનંદ ન હોત તો ભરાત જ નહિ. એક તરફથી એ ૧૯૧૮ ના અભાગી વર્ષની કા-

ખાકાપીની તપાસ અર્થે વિલાયતથી હંટર કમિટિ આવી હતી. તેની સમક્ષ જુબાનીઓ આપવા તેમજ મહાસભા તરફથી પણ એ હત્યાકાંડનો અહેવાલ તૈયાર કરવા માટે મહાત્માજી, માલવીયાજી, વગેરે અગ્રેસરો રોકાઈ ગયા. અમૃતસરના અધિવેશન માટે તૈયારી ઉઠાવનાર કોઈ નર પંજાબમાં રહ્યો નહિ; અને બીજી બાજુ જો અધિવેશન ભરાય તો ગુરખા અને ગોરા સૈનિકો તરફથી છંછેડ થતાં જ પ્રજામાં ફરીવાર બળવો ફાટવાની દહેશત હતી. માલવીયાજી કહે કે "શ્રદ્ધાનંદજી, રહેવા દો." પરંતુ યુગદૃષ્ટાની આંખે એ સંન્યાસીએ નિહાળી લીધું કે જો આ અધિવેશન અમૃતસરમાં જ—અને તે પણ ડીસેમ્બરના છેલ્લા સપ્તાહમાં જ ભરાશે, તો જ બચાવ થશે. નહિ તો આવતા અર્ધા સૈકા સુધીને માટે રાજદ્વારી આંદોલનનો અસ્ત થઈ જશે.

એણે માલવીયાજીની સાથે માથાં પછાડી આખરે પોતાનું ધાર્યું કબુલ કરાવ્યું. એ બીનઅનુભવી સંન્યાસીએ સત્કાર–પ્રમુખની જુમ્મેદારી લીધી. દોડયા પંજાબના નવા ગવર્નર પાસે. ઓળખાણ હતી તેના બદલામાં માગી લીધું કે "લશ્કર અને પોલિસનો દમામ દેખાડીશ મા." ગવર્નરનું કલેજું ફફડતું હતું. એણે પૂછયું કે "દેશને ખુણે ખુણેથી પંદર હજાર પ્રજાજનો એકઠાં થઈ જલીયનવાલા બાગની શોણિત–ભીની જગ્યા પર ઉભાં રહેશે ત્યારે તેઓ ઉશ્કેરાઈને શું નહિ કરે?" સંન્યાસીએ કોલ આપ્યો કે "હું એને શાંત રાખીશ." અને ગવર્નરે મંજુરી આપી.

પરંતુ મદ્રાસ, કલકત્તા અને મુંબાઈના હજારો પ્રતિનિધિઓને ઉત્તર હિન્દની કાતિલ ઠંડીમાંથી રક્ષિત રાખવા માટે અમૃતસરમાં પાકી ઇમારતો કોઈ આપતું નથી. તંબુમાં રાખવાથી તેઓ ટાઢ સહન કરી શકે તેમ નથી. પાકાં મકાનોના માલેકો, લશ્કરી દોરના ભોગ થઈ પડેલા રાજદ્વારી અતિથિઓને ઉતારા આપી સરકારની કોપ–દૃષ્ટિ વ્હોરવા માગતા નથી. શ્રદ્ધાનંદ મુંઝાઈને બેઠા છે.

એમાં બીજો અકસ્માત બન્યો. અધિવેશન પહેલાં એક જ પખવાડીએ મહાસભાનો મંડપ ઉભો થવા લાગ્યો. અને એક જ અઠવાડીયું કામ ચાલ્યા પછી ધોધમાર વરસાદ મંડાયો. ત્રણ વાર એ મંડપ માટે ખોદેલ ખાડો પાણીથી ભરાઇ ગયો. અને ત્રણવાર સંચાથી પાણી ઉલેચ્યું. પરંતુ જે દિવસે એ મંડપ છેવટને માટે ખડો કર્યો, ને બીજી બાજુ પ્રતિનિધિઓની બાર સ્પેશ્યલ ગાડીઓ જે દિવસ આવીને ઉભી રહેવાની હતી, તેજ દિવસ છેલ્લાં ૪૦ વર્ષથી નહોતો દીઠો એવો ભારી વરસાદ અમૃતસરમાં તૂટી પડયો.

પંજાબ અને સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓને તંબુમાં ઉતાર્યા હતા, તેઓ પોતાના તમામ સામાન સાથે ઘુંટણ ઘુંટણ સુધી પાણીમાં દિગ્મૂઢ બનીને ઉભા છે. અને કેડ કેડ સમાણું પાણીમાં રખડતા શ્રદ્ધાનંદજી શમીઆણાને ઉભો કરાવવા મથે છે. શહેરમાં ઉતારા શોધવાને માટે એણે મોટરો મગાવી, અને એની તપશ્ચર્યાને પ્રભાવે ત્રણ મોટા મકાનો, તંબુઓમાં પલળતા મહેમાનોને માટે તો પૂરતાં મળી ગયાં. પરંતુ સ્પેશ્યલો તો આવવા લાગી; ને હાથમાં હતાં તે તમામ મકાનો ખુટી ગયાં. બીજી બાજુથી અવાજ થયો કે "હજુ આવે છે!" મહેમાનો હજુ ચાલ્યા જ આવે છે અને વરસાદ ધોધમાર વરસે છે. સ્ટેશનમાં ભરચક મેદની ખળભળે છે. પણ સંન્યાસી આકાશે નિરખી પ્રભુને પૂછે છે કે "હવે હું ક્યાં શમાવું?"

અને આકાશે ઉત્તર દીધો. સંન્યાસી મોટર દોડાવતા મકાનો શોધે છે, તે વખતે પાછળથી શોર સંભળાયો કે "સ્વામીજી! સ્વામીજી! સ્વામીજી!"

સ્વામીજીએ મોટર થંભાવી જોયું તો વૃષ્ટિમાં ભીંજાતો એક માણસ દોડયો આવે છે. આવીને કહે કે અરે સ્વામીજી! મારી વાત કોઇ સાંભળતું નથી. હવે આપ સાંભળો તો ખરા!"

"શું છે ભાઇ! બોલ જલ્દી."

"હું મારા ઘરમાં પચાસ મહેમાનોને ઉતારવા તૈયાર છું. બીજા અનેક મિત્રો એજ રીતે પોતાના ઘર દીઠ પચીસ પચીસ પરોણાઓને વ્હેંચી લેવા તૈયાર છે. ને છતાં તમે શા માટે મુંઝાઓ છો ? અમારે ઘેર મોકલાવો ! અમારૂં બોલ્યું કોઇ સાંભળતું કેમ નથી !"

પ્રેમ અને કરૂણાના એ દેવદૂતને દેખી સ્વામીજીનું હૃદય ગદ્ગદિત બની ગયું. એણે કહ્યું કે "રંગ રાખ્યો ભાઇ ! તમે બધા 'હૉલ ગેટ' પાસે જઇને ઉભા રહો, અને જેમ જેમ મહેમાનો આવે તેમ તેમ તેઓને તમારી મેળે તમારે ઘેર ગોઠવી દો."

એટલું કહીનેજ સ્વામીજી છૂટયા. જાણે કોઇ ગેબી મદદગાર એની સહાયે આવી પહોંચ્યો. શેરીએ શેરીએ અને ગલીએ ગલીએ એણે હાકલ કરી કે "ગુરૂઓની નગરીનાં નિવાસી બંધુઓ ! 'હૉલ ગેટ' પાસે જઇને ખડા થાઓ, અને તમારે પ્રત્યેકને આંગણે આજે પરોણાઓને પધરાવો."

પરિણામે રાતના બે વાગતામાં તો એક પણ અતિથિ રઝળતો ન રહી ગયો. નગરજનોએ તમામને પોતાના ઘરે-ઘરમાં શમાવી લીધાં. સંન્યાસીનો જયજયકાર બોલ્યો. અને એ અધિવેશનની વેદી પરથી સ્વામીજીએ ઉચ્ચારેલી સ્વાગત-વાણીમાં કોઇ અદ્ભૂત માનવ-સેવાનું સંગીત ગાજી ઉઠયું. એ રીતે રાજપ્રકરણ અને સંન્યાસ વચ્ચે દોરાયલી ખોટી રેખાને ભૂંસી નાખી, એક સંન્યાસી તરીકે રાજકારણમાં ઝંપલાવવાની પહેલ કરનાર પણ સ્વામીજી જ હતા.

હિમાચળના એકાદ કોઇ છૂટા પડી ગયેલા શિખર સરખા એ સ્વામીજીને ત્યાર પછી આપણે આખા હિન્દમાં ઘૂમી જલીયનવાલા બાગને માટે તેમ જ દિલ્હીના શહીદોના સ્મારક માટે દ્રવ્ય ઉઘરાવતા દેખ્યા. રાજદ્વારી લડાઇની વારે વારે ફરતી જતી વ્યૂહરચનામાં એને આપણે હાજર ને હાજર ઉભા રહી, સંન્યાસીને શોભે તેવી રીતે સ્પષ્ટવક્તૃતા

વાપરતા અને મહાત્માજીને એમની ભૂલો બતાવતા દેખ્યા. ૧૯૨૧ માં ગાંધીજીની રીતિઓ સાથે મતભેદ પોકારતા દેખ્યા. અંત્યજ–ઉદ્ધારની ચળવળમાં ઝંપલાવતા દેખ્યા. મહાસભાની અંદર હિન્દુ–મુસ્લીમો વચ્ચેની ઉપરછલ્લી મહોબ્બતની અંદર ઝીણી ઝીણી ચીરાડ જોતા દેખ્યા. અને આખરે મલબારમાં મોપલાઓના દારૂણ અત્યાચાર પર એની આંખ ફાટેલી ને ભવાં ચડેલાં દેખ્યાં.

૧૯૨૧ નો ડીસેમ્બર આવી પહોંચ્યો. અમદાવાદ મહાસભાનો મહાસાગર ઘૂઘવી ઉઠયો. પરંતુ સ્વામીજીના વક્ષઃસ્થળમાં તો એ અધિવેશનનું એક તીર આરપાર પરોવાઇ ગયું. અને તે હતું મોપલા પ્રકરણ સંબંધેનું: મોપલાઓના પૈશાચી વર્તાવ પર તિરસ્કારનો એક ઠરાવ આવ્યો અને મુસલમાનો ભભૂકી ઉઠયા. ધીરે ધીરે એ ઠરાવ પર સુધારાઓ આવતાં આવતાં ફક્ત "જેટલા મોપલાઓએ બલાત્કારે વટાળ તથા દુરાચાર કર્યો હોય તેટલાને જ માટે" તિરસ્કાર દાખવવાનો પ્રસ્તાવ ઘડાયો–અને તેની સામે પણ મુસલમાનોએ રોષ દેખાડયો. છતાં આખરે મુસ્લીમ અભિપ્રાય જ ફાવ્યો અને ઠરાવ સદંતર ઉડી ગયો ત્યારથી સ્વામીએ ફાટે નેત્રે નિરખી લીધું કે વાયરા કઇ દિશામાં વાય છે!

૧૨ : ૩ : ૨૨ ના રોજ, જે વખતે સત્યાગ્રહ સંબંધેનો એમનો સુધારો મહાત્માજીએ પાછો ખેંચાવી લીધો, તે વખતે પોતે મહાસભાનું સક્રિય કામ છોડી દઇ કુરૂક્ષેત્રમાં બેસી સાહિત્ય–પ્રવૃત્તિઓ આરંભી: પોતે સતત માનતા હતા કે તદ્દન અહિંસાત્મક સવિનયભંગ માટે દેશ સમસ્તનું વાતાવરણ કદી તૈયાર થવાનું જ નથી. માટે સત્યાગ્રહ મંડાયા પછી મહાસભા સિવાયના બહારના લોકો રમખાણો કરે, તો તેથી સત્યાગ્રહ અટકાવવાની જવાબદારી આપણી છે જ નહિ. એથી વારંવાર સત્યાગ્રહ મુલ્તવી રાખવાની મહાત્મા ગાંધીજીની વિચારણા તેમને મંજૂર નહોતા.

છૂટા થયા છતાં યે મહાસભાને માટે સ્વામીજીનું અંતર સદા બળતું જ રહ્યું. દેશદાસ, અને જવાહિરલાલ જ્યારે સજા પામી કેદમાં સીધાવ્યા, ત્યારે સ્વામીજીએ પોતાના પ્યારામાં પ્યારા આર્યસમાજના પ્રમુખસ્થાનનું પણ રાજીનામું આપીને મહાસભાની કાર્યવાહીમાં કુદી પડવાની ખુશી બતાવી. પરંતુ પોતે પોતાનાં "મહાસભાનાં સંસ્મરણો "માં ચીરાતે હૃદયે નોંધી ગયા છે કે "તેજ અરસામાં રા. કેલકરને પણ મહાસભાની કાર્યવાહી પરથી રાજીનામું આપી નાકળી જવું પડયું અને એણે હકીમ અજમલખાનના શબ્દો મને સંભળાવી દીધા કે, કાર્યવાહકોએ મહાસભાની સાથે જો મતભેદ હોય તો તે વ્યક્ત નથી કરવાનો; કાં તો તેઓએ પોતાનું પદ છોડી જવું, ને કાં મુંગા મરી રહેવું." આ શબ્દોએ સ્વામીજીની આંખો ઉઘાડી નાખી. એણે રાજીનામું ફરી વાર જારી કરાવ્યું.

એકાંતે બેઠાં બેઠાં પણ મહાસભા પ્રત્યે ભક્તિભાવ અનુભવતો એનો અંતરાત્મા ઝંપી ન શકયો. પ્રજાએ મહાસભાના હાથમાં મૂકેલા એક કરોડ રૂપીઆની બરબાદી ભાળીને વલોવાતે હૈયે એણે એક પ્રસંગની ઘટના ટાંકી છે કે :

"કુરૂક્ષેત્ર ગુરૂકુળથી હું અને ગુરૂકુળના વ્યવસ્થાપક, બન્ને ફક્ત તેરજ ગાઉ ઉપર આવેલા અંબાલા ગામમાં મહાત્માજીના કારાગૃહપ્રવેશની તિથિ–તા. ૧૮ : મે : ૧૯૨૨ –ઉજવવા માટે ત્યાંના મહાસભા સમિતિના મંત્રીના બોલાવ્યા ઇન્ટર કલાસમાં બેસીને ગયા. આખો દિવસ અને અધરાત સુધી કામ કરીને વળતી પ્રભાતે પાછા કુરૂક્ષેત્ર જવા માટે જ્યાં અમે સ્ટેશન પર આવીએ, ત્યાં મંત્રીએ મારા હાથમાં પહેલા વર્ગની બે ટીકીટો ધરી દીધી. મેં કહ્યું કે "મારે એ વૈભવ ન ખપે; જાઓ ઇંટરની ટીકીટ લઇ આવો' એ ભાઇ કહે કે 'આપ મને આપની સેવા કરતો શાદ અટકાવો છો ?' જાણે કે એના આત્માને આઘાત થઇ રહ્યો હતો ! આખરે આગ્રહ અને રકઝકને

અંતે ભીતરનો ભેદ ખુલ્લો પડયો. મંત્રીએ એક દેશનેતાની વાત કહીઃ એ નેતાનું નામ હું નહિ આપું: એ નેતા આગલે જ મહિને મારી જ માફક ૧૮મીના ઉત્સવ પર આવેલા અને રાતે પાછા ફરેલા. એમનું રેલભાડું રૂા. ૨૫૦થી અદકું આવેલું અને એના માટેની ખાસ મોટર ગાડી રોકવામાં આવી તેનું ખર્ચ રૂા. ૨૦૦ નું ચડેલું ! હું હેરત પામી ગયો. મને યાદ આવ્યું કે મહાત્માજીએ એ એક કરોડ રૂપીઆ એક જ વર્ષની અંદર પ્રજાહિતમાં ખરચી નાખવાની આજ્ઞા દીધેલી. મહાસભાનાં કાર્યો માટે મૂડી સંઘરવાના સિદ્ધાંતથી એ વિરૂદ્ધ હતા. એણે તો કહેલું કે હિન્દની પ્રજા પોતેજ આપણી મૂડી છે અને તેઓની 'શ્રદ્ધા' એ મૂડીનું વ્યાજ છે. માટે આપણે તો દર વર્ષે વ્યાજ જ ઉઘરાવીને વાપરી નાખવું જ રહ્યું : આ સૂત્રનું શબ્દશઃ પ્રતિપાલન કરનારા એમના ભક્તોએ દેશના દ્રવ્યને કેવું પાણીને મૂલે રેલાવી દીધું, તેનું આ દૃષ્ટાંત છે ! [લીબરેટરઃ ૭ : ૧૦ : ૧૯૨૬]

૧૬

જેલ—જાત્રા

સડસઠ વર્ષની ઉમ્મરે એક નૌજવાનને પણ શરમાવે એવા પરમ ઉલ્લાસથી સંન્યાસીએ "જેલ—જાત્રા સ્વીકારી લીધી. કારાગૃહનાં નોતરાં તો એને છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી નીકળું ! નીકળું ! થતાં હતાં. અને સંન્યાસી એ મિજબાની

માણવા માટે ઝરતા હતા. પણ પ્રત્યેક વાર સરકાર એ નોતરૂં પાછું ખેંચી લેતી હતી. 'બંદીઘર કે વિચિત્ર અનુભવ' નામની પોતાની કારાવાસ-કથાની અંદર પોતે જ લખે છે કે:

"૧૯૧૯ની ૩૦મી માર્ચના રોજ દિલ્હીમાં સરકારી ફોજે પ્રજા પર ગોળીઓ ચલાવી, તે દિવસથી બરાબર વીસ દિવસ સુધી હડતાલ પડાવનાર અને નગરીને ઉજ્જડ કરનાર હું જ હતો, એમ ચીફ કમીશ્નર પોતે સમજતો હતો; છતાં એણે અન્ય અનેકને 'સ્પેશ્યલ કોન્સ્ટેબલ' બનાવી અપમાન દીધું, પણ મને તો કોઇએ પૂછ્યું યે નહિ કે તું કયાં રહે છે. વારંવાર પ્રગટ થયું કે મારા નામનું વારંટ નીકળ્યું છે. અને ૧૦મી એપ્રીલે જ્યારે મને કહેવામાં આવ્યું કે, રાત્રિયે જ મને ગિરફ્તાર કરવાના છે, ત્યારે મેં મારા ઘરનાં, ઉપરનું તેમજ નીચેની સીડીનું, બન્ને કમાડ રાત્રિભર ઉઘાડાં રાખવાં જ શરૂ કર્યાં, કે જેથી પોલીસને મારા ઘરમાં, પ્રવેશ કરતાં મુશ્કેલી ન પડે. એ દિવસોમાં હું એટલો થાકેલો હતો કે જેલમાં મને આરામ મળત. દોઢ-બે લાખ પ્રજાજનોને એ ઉશ્કેરાટની અંદર અહિંસા ધર્મનું પાલન કરાવવું એ નાની સૂની વાત નહોતી. પરંતુ કોઇ યમદૂત મને એ વિશ્રામસ્થાને તેડી જવા ન આવ્યો—ન જ આવ્યો.

"બીજી વાર મારી ગિરફ્તારીનો ગણગણાટ ઉઠયો. પંજાબના ગવર્નર ઓડવાયરને ખાત્રી થઇ ચુકી હતી કે પંજાબમાં બધી મદદ દિલ્હીથી જ જાય છે અને એ મોકલનાર હું જ છું. હું 'માર્શલ લૉ'ના ભોગ થઇ પડેલાં કુટુંબોને લાહોર મદદ આપવા ગયેલો ત્યારે મને એક જૂના વખતનો ખાનગી હુકમ બતાવવામાં આવ્યો. એ લખનાર માઇકલ ઓડવાયર જ હતા. એણે લખ્યું હતું કે "શ્રદ્ધાનંદને અમૃતસર ન રોકતાં લાહોરમાં આવવા દેજો. ત્યાં એના હાથ પગમાં બેડી પહેરાવી, બજારોમાં ફેરવીને બંદીખાને લઇ જવો: શહેરમાં મશીનગનો પણ ગોઠવી દેવી: બે હજાર હથીઆરબંધ

સૈનિકોને બજારમાં ખડા કરવા અને શ્રદ્ધાનંદને એવી રીતે અપમાનિત કરીને ફેરવવો કે લોકો કાંપી ઉઠે ”

“અફસોસ ! આ ચિઠ્ઠી મારા હાથમાં બહુ જ મોડી આવી. હું એ દિવસોમાં લાહોર ન જઇ શકયો. અને ઓડવાયરની તેમજ મારી–બન્નેની, દિલની દિલમાં જ રહી ગઇ.

“કહેવાય છે કે દિલ્હીના ચીફ કમીશ્નર પર મને પકડવા માટે વાઇસરાયનું અને વીલીઅમ વીન્સેન્ટનું દબાણુ થયું. પણુ ચીફ કમીશ્નરે જવાબ વાળેલો કે “શા મુદ્દા પર કેદ કરૂં ? સરકારને બદનામીમાંથી બચાવનાર તો શ્રદ્ધાનંદ જ છે. અને છતાં જો એને પકડવો હોય તો દિલ્હીનો વહીવટ થોડા દિવસને માટે હિન્દી સરકારે જ હાથમાં લઇ લેવો !”

“ત્રીજી વાર પકડવાની તૈયારી થઇ : દિલ્હીના નેતાઓ સીમલાની હવા ખાવા ગયેલા. એમાંથી એક રાવ બહાદૂર, એક ખાનબહાદૂર અને એક વકીલ : એ ત્રણેને બોલાવીને સી. આઇ. ડી. ના વડાએ પૂછયું કે “શ્રદ્ધાનંદને પકડવા વિષે આપનો શો મત છે ? ”

‘ પકડાય તો શી અડચણુ છે ? ’ ત્રણેએ જવાબ દીધો.

‘ તો આપ સહુ સરકારને સહાય કરશો ? ’

‘ હા, હા ! ’

“ માથું હલાવીને ત્રણે મહાપુરૂષો ઘેરે આવ્યા. પછી સહુ માથાં ખજવાળવા લાગ્યા. વકીલ બંધુ બોલ્યા કે “યાર તમે બહુ જ ભૂલ કરી. સ્વામીને પકડવાથી લોકો છેડાઇ ઉઠશે તો ગજબ થશે હો ! પછી એની જવાબદારી આવશે આપણુ ઉપર. ચાલો પાછા જઇને ના કહી દઇએ.”

“ત્રણે જણુા પાછા ગયા. જઇને સાહેબને સંભળાવ્યું કે ‘શ્રદ્ધાનંદને પકડવો હોય તો દિલ્હીમાં ન પકડજો. બહાર લઇ જઇને પકડજો. નહીં તો તોફાન જાગશે.’

“ સાહેબે કશો જવાબ ન દીધો. શરમીંદા મ્હોં લઇને એ ત્રણે બહાદૂરો પાછા ઘેરે સીધાવ્યા.

"ચોથી વાર : દિલ્હીની પોલીસે પ્રસિદ્ધ કર્યું કે મને બહાર નીકળવાનો હુકમ નથી. છતાં હું તો તૂર્ત જ પંડિત મોતીલાલ નેહરૂના નિમંત્રણથી પ્રયાગ જવા ચાલ્યો. અલીગઢ સુધી સી. આઈ. ડી.એ મારો પીછો લીધો. પણ મને કોઇએ કેદ ન કર્યો.

"પાંચમી વાર અમૃતસરની મહાસભા વખતે: અને છઠ્ઠી વાર મારી બ્રહ્મદેશની મુસાફરી વખતે : રંગુન પહોંચતાં જ સર રેજીનાલ્ડ ક્રેડોકે લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ પાસેથી મને પકડવાની આજ્ઞા માગી. એ આખો પત્રવ્યવહારજ કોઇ દૈવી પંખીડું મારા હાથમાં મૂકી ગયું. હું એક મહિનો બ્રહ્મદેશમાં ઘૂમ્યો. વ્યાખ્યાનો દીધાં. બત્રીસ પચીસ હજારની મેદની જામતી હતી. પણ મારા બ્રહ્મદેશમાં રહેવા દરમ્યાન એક પાંદડું પણ ન હલ્યું.

"ત્યાર પછી અંગ્રેજ યુવરાજના દિલ્હી ખાતેના આગમન વખતે, હડતાલ પડાવવાનાં પ્રથમ વિજ્ઞાનપત્રો હિન્દુ સભા તરફથી મેં જ ચોડયાં. અને પં. માલવીયાજીને પ્રગટ તાર પણ કર્યો કે એ ગૌમાંસ ખાનાર યુવરાજને શું મ્હોં લઇને હિન્દુ યુનીવરસીટી પદવીદાન કરવા બોલાવી રહી છે : આમ છતાં પણ મને કોઇએ ન પકડયો."

* * *

આખરે એ ગિરફતારીનો સહુથી વધુ ઉજ્જવલ અવસર આવી પહોંચ્યો. અકાલીઓના યુદ્ધમાં પોતે અમૃતસર જઇને ઝંપલાવવાની ઘોષણા કરી. ૧૯૨૨ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧ મીના રોજ સાડા પાંચ બજે એને પકડવામાં આવ્યા. અદાલતમાં એને ૧૧૭મી કલમ પ્રમાણે એક વર્ષની, તથા ૧૪૩ પ્રમાણે ચાર માસની સાદી કેદની સજા પડી. તે જ વખતે પોતે માજીસ્ટ્રેટને કહ્યું કે "સાહેબ, મેં પણ એક વર્ષની જ ભવિષ્યવાણી કરી હતી !"

જેલ–જીવનનાં સંકટો તો સ્વામીએ પોતે જ એ પુસ્તકમાં વર્ણવી દીધાં છે. ચુંકારો પણ કર્યા વગર એણે તમામ વીત-

કોને વેઠી લીધાં. અને પંજાબ ગવર્નર સર એડવર્ડ મેક-લેગને જ્યારે જેલમાં સ્વામીની મુલાકાત લઇ પ્રશ્ન કર્યો કે "are you comfortable here ?–આપને આંહી ઠીક પડે છે ને ?" ત્યારે સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો હતો કે " I am comfortable everywhere–મને તો સર્વત્ર ઠીક જ પડે છે !"

આખરે કારાવાસમાંથી છૂટતી વખતે એણે ઉદ્ગારો લખ્યા છે કે "જેલમાંથી નીકળતી વખતે મને સારૂં નહોતું લાગ્યું. સ્વતંત્રતા બહુ પ્રિય અવસ્થા છે, અને એની પુન: પ્રાપ્તિથી આનંદ થવો જ જોઇતો હતો; સ્થૂળ દૃષ્ટિવાળાને માટે તો જેલમાં મનુષ્ય પરતંત્ર જ થઇ જતો જણાય છે. પરંતુ મેં જેલની એકાન્તમાં આત્મચિન્તનના આનંદને જ સ્વતંત્રતા સમજી લીધેલ. એને મુકાબલે તો બહાર આવ્યા પછી હું દેશસેવા અને ધર્મસેવાના પ્રેમીઓને અપ્રસન્ન કર્યા વિના ખરો સ્વતંત્ર નહિ રહી શકું. ખેર ! આપણી અવ-સ્થાઓ આપણને આધીન ક્યાં છે !"

૧૭

હિન્દુવટને હાકલ

કારાગૃહના દરવાજામાંથી બહાર નીકળતાં જ ઉંબરમાં એ સંન્યાસીને માટે એક ધર્મયુદ્ધનું નોતરૂં તૈયાર ઉભું હતું. જે મહાપંથ ઉપર ગુરૂ ગોવિન્દસિંહનાં, ગુરૂ તેજ-બહાદુરનાં અને એવા કૈક ધર્મવીરોનાં કંકુ જેવાં લાલચોળ લોહીનાં છાંટણાં છંટાયાં છે, તે મૃત્યુના પંથ પર ચાલી નીકળ-

વાનું આ નોતરૂં હતું. દિલ્હી નગરની જૂમા મસ્જીદના તખ્ત પર ચડીને ખીલાફતની આપત્તિ વેળા હિન્દુ મુસલમીનોને સંયુક્ત પ્રાણ–વિસર્જનનો પેગામ સંભળાવવાની ઐક્ય ભાવના તે કાળે આથમી ગઇ હતી. સૈકાઓના સૈકાઓ સુધી હિન્દુ જાતિના કલેજામાં જે મુસ્લીમ ધર્મઝનૂનના કારમા ઘા પડ્યા હતા, તેના ઉપર પાટા બાંધીને, તવારીખનાં વૈર વિસરીને હિન્દુજાતિએ મુસ્લીમોને ખિલાફતનો જંગ જીતવાની જબરદસ્ત મદદ દીધી, પણ એ જંગની જીત થઇ ચુક્યા પછી વિજયની મદોન્મત મનોદશાને પરિણામે, મુસ્લીમોના પ્રાણ પરથી એકતાનું તકલાદી રેવણકામ ઉખડી ગયું. ડગલે અને પગલે હિન્દુઓની દબડામણ ચાલી. મુસલમાનો હિન્દુઓને વટલાવી જાય તે મંજૂર, પણ હિન્દુઓ એ વટલેલાઓને રાજીખુશીથી પાછા અપનાવે તો તે ઇસ્લામ સામે ગંભીર અપરાધ : મુસલમાનો ચાહે તેટલાં અને ચાહે ત્યાં વાજીંત્રો બજાવે, ગાયો કાપે, તે મંજૂર; પણ હિન્દુની દેવસ્વારીની ઝીણી ટોકરી પણ જો મસ્જીદની પાસે બજાવાય તો તે નમાઝનો ભંગ : અરે, મહાત્મા ગાંધીને પણ કાફ્ર તરીકે જહાન્નમને સ્વાધીન કરી ઇસ્લામ અંગીકાર કરવાનાં આમંત્રણ : એવે એવે અનેક માર્ગે ઇસ્લામી ઝનૂનનાં ખંજર ચમકવા લાગ્યાં. મોપલાઓએ તો મલબારમાં કાળો કેર વર્તાવ્યો. છતાં તે અકથ્ય અત્યાચારો સામે પણ મુસ્લીમ અગ્રેસરોનો કશો સબળ અવાજ ન ઉઠયો. પાશવતા પ્રસરતી અને હદ કુદાવી જતી દેખાઇ.

એ પાશવતાના પરિબળ સામે આ હિન્દુ જાતિને શ્રદ્ધાનંદે કેવી કાલાવાલા કરતી, લાચાર અને દયામણી શિકલે રડતી નિહાળી ! એણે જોયું કે પૂર્વેનાં તેમજ અત્યારનાં હજારો બલાત્કારે વટલાયલાં કુટુંબો પોતાના પ્રિય હિન્દુ ધર્મમાં પાછા વળવા તલસે છે, પણ સ્થિતિચુસ્તતાના ઘેનમાં ચકચુર પડેલી હિન્દુવટ તેઓને સંઘરવા ના પાડે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મને અને ઇસ્લામને એણે મ્હોં ફાડીને ઉભેલા દીઠા. અને એણે શુદ્ધિની

પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. હજારો મલકાના રજપૂતોને માટે હિન્દુત્વનાં બંધ બારણાં ઉઘાડાં મેલી દીધા. ફસાવીને, ફોસલાવીને, ડરાવીને કે લાલચ દઈને એણે કોઈને શુદ્ધિમાં નથી બોલાવ્યા. એની ઝુંબેશ આક્રમણકારી—જોરજુલમની નહોતી, પણ કેવળ રક્ષણકારી—રાજી ખુશીની હતી.

પરંતુ કેવળ શુદ્ધિની જ ચળવળથી હિન્દુ જાતિ ઉગરી જાય તેમ નહોતું. નિષ્પ્રાણ અને કુસંપીલી એ ૨૩ લાખની કોમમાં જીવન પુંકવાની ઝુંબેશ તો ચતુરંગી હતી. એક તરફથી શુદ્ધિ: બીજી તરફથી સંગઠ્ઠન: ત્રીજી દિશામાંથી અંત્યજ–ઉદ્ધાર અને ચોથી બાજુ કુરૂઢીઓ તથા કુરિવાજોનું ખંડન: એમ એ વીરની ચતુરંગી વ્યૂહરચના ચાલી. હિન્દુ મહાસભાનો શંખ પુંકાયો. માયકાંગલા હિન્દુ શરીરો ચાહે તેના તિરસ્કાર, અપમાન અને માર ખાતા હતા, તેને બદલે અખાડામાં જઈ કસરત કુસ્તી વડે વજાયુધો જેવાં બનવા લાગ્યાં. હિન્દુ જાતિનાં છેદાયલાં અંગો એકત્રિત થઈ આત્મ–રક્ષણના ઈલાજો નહિ ધરે, તો તે જાતિ હતી ન હતી થઈ જશે, તેવી ચોક્કસ ચેતવણીના સ્વરો વાતાવરણમાં ગાજી ઉઠયા. આ બધી તૈયારી માત્ર આત્મ–રક્ષણની હતી. સબળ મુસ્લીમ ને નિર્બલ હિન્દુ વચ્ચેની બનાવટી મૈત્રીને બદલે બન્નેએ સબળ બનીને સમોવડીઆની મૈત્રી બાંધવાનો આ આશય હતો.

પરંતુ ઇસ્લામીઓના ધર્મઝનુને આ તૈયારીમાં પોતાની મદોન્મત્તતાના સદર પરવાનાને ચીરાતો દીઠો. મુસ્લીમ જાતિને ઉથલાવી નાખવાની કોઇ ગુપ્ત બાજી રચાતી હોવાનો તેઓને અંદેશો પેઠો. અને કૈં કૈં ગુપ્ત ઉશ્કેરણીને પરિણામે. ઇ. સ. ૧૯૨૪માં રમખાણો ફાટી નીકળ્યાં. દિલ્હીમાં બકરી–ઇદને દિવસે હિન્દુનું મંદિર તૂટયું, આઠ હિન્દુ ઠાર થયા અને ઘણા ઘવાયા. તે પછી ગુલબર્ગ અને કોહાટનાં પૈશાચિક હુલ્લડોએ હિન્દુ દેવાલયોના ચૂરા કર્યા, પ્રતિમાઓને ભાંગી

ભ્રષ્ટ કરી, નિર્દોષ હિન્દુઓની સંપત્તિ લુંટી, અબળાઓનાં શિયળ હર્યાં, અને વટલાવવાની અવધિ વાળી. તેના પર મૌલાના શૌકતઅલ્લીએ ચુનો લગાવી ઉલટા હિન્દુઓને વગોવ્યા.

સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીના સમસ્ત જોશને આ ઘટનાઓએ વેગે ચડાવી દીધું. ચોમેરથી એના મસ્તક પર આળ ચડવા લાગ્યાં. કોમી ઐક્યના કૈંક ઈંતેજારોને મન સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિ વિઘ્નકર લાગી. વિધવાઓ અને અંત્યજોના ઉદ્ધારની વાતો સ્થિતિચુસ્ત સમાજને કડવી ઝેર લાગી. અને કોમી અદાવતના તમામ પ્રસંગો એમના નામ પર ચડતા થયા.

એટલું જ બસ નહોતું. એના માથા પર મૃત્યુનું ચક્કર ફરવા લાગ્યું. એના પર મુસ્લીમોની જાસાચીઠ્ઠીઓ આવતી થઇ કે "શુદ્ધિ સંગઠ્ઠન પ્રવૃત્તિ જો નહિ છોડ તો તારો જાન લેશું." પરંતુ એ અમરત્વના આરાધકને એકોતેર વર્ષની અવસ્થાએ મૃત્યુના ડોળા ડરાવી શકે તેવું નહોતું. વિરોધની શરવૃષ્ટિ વચ્ચે થઇને પણ એ રૂદ્રના ત્રિશૂલ શો યોગીવર હિન્દુ જાતિની નિદ્રા ઉડાડવા ઘૂમતો જ રહ્યો.

એમ કરતાં કરતાં એની કાયા હાથ ન રહી શકી. એની તંદુરસ્તી ખળભળી ગઇ.

૧૮

મૃત્યુના પડછાયા

"ભાઇઓ, મેં તમને મારૂં વસીયતનામું લખી લેવા માટે બોલાવ્યા છે." પોતાના ચાર આત્મજનોને પાસે બોલાવીને બિમાર સ્વામીજીએ અંતરની વાત કહી.

પણ સ્વામીજીની દષ્ટિ જ્યારે ભવિષ્યના લેખ ઉકેલતી હતી, ત્યારે આ બિચારાઓ વર્તમાનને ય પુરો વાંચી ન શક્યા. તેઓ બોલ્યા કે "મહારાજ, દાકતર કહે છે કે હવે કશો ડર નથી. હવે તો આપને સત્વર આરામ થઇ જશે."

"ભાઇ ! દાક્તર તો ઔષધિથી શબને પણ જીવતાં કરી શકે. પરંતુ મારી અંદરથી એવો અવાજ નથી ઉઠતો કે હવે હું બેઠો થઇ શકીશ. માટે વસીયતનામું લખી લો તો સારૂં."

પણ સ્વજનોએ વાત રોળી ટોળી નાખી. પછી એમના પુત્ર શ્રી. ઇંદ્ર એમને મળવા ગયા એટલે બેંકમાં જે કાંઇ થોડા રૂપીઆ પડયા હતા તેની વ્યવસ્થા સંબંધમાં સ્વામીજીએ સૂચના દઇ દીધી. અને પાછી કહ્યું:

"આ દેહનો કાંઇ ભરોસો નથી ભાઇ. હું બચું તો ઠીક છે. નહિ તો એક કામ તું કરજે. મારા ઓરડામાં આર્ય સમાજના ઇતિહાસની સામગ્રી પડી છે. એને સાચવી લેજે, અને વખત કાઢીને જરૂર ઇતિહાસ લખી નાખજે. એક બીજી વાત પણ કહી દઉં છું. સમાજનો ઇતિહાસ લખવામાં મને પણ Spare (માફ) ન કરતો હો ! મેં મોટી મોટી ભૂલો કરી છે. તને તો ખબર છે કે હું શું કરવા ચાહતો હતો, અને ક્યાં જઇ પડી ગયો !"

આટલું કહેતાં તો સ્વામીજીનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને પોતે ચુપ થઇ ગયા. વધુ ન બોલી શકયા અને આંખો બંધ કરી દીધી.

* * *

"સ્વામીજી !" દાક્તર સુખદેવે કહ્યું "આપની તબીયત હવે સારી છે હો ! થોડા દિવસમાં તો આપ ઉઠીને ચાલવા લાગશો. બે જ દિવસમાં હું આપને રોટલીનો છૂટી આપીશ."

"દાક્તર સાહેબ," સ્વામીજીએ જવાબ દીધો, "આપ સહુ એમ કહો છો, પરંતુ મારૂં શરીર હવે સેવાને લાયક નથી રહ્યું. આવા રોગી શરીરથી દેશનું કશું યે કલ્યાણ નહિ

થઈ શકે. હવે તો અંતરમાં એક જ ઇચ્છા છે કે બીજો જન્મ લઈને નવા દેહે આ જીવન-કાર્યને પૂરું કરી શકું."

*   *   *

સ્વામીજીના મૃત્યુ પહેલાં બે દિવસ પર પંડિત દીનદયાલ શર્માએ આવીને મશ્કરી કરી "સ્વામીજી, મારાથી માલવીયજી એક વર્ષ મોટા છે, અને એમનાથી આપ એક વર્ષ મોટા છો. હજુ અમારે બન્નેને તો બહુ જ કામ કરવું છે. અને આપ કાં મોક્ષની આટલી જલ્દી તૈયારી કરવા લાગ્યા ?"

"પંડિતજી !" સ્વામીજીએ કહ્યું "આ કલિયુગમાં હું મોક્ષની ઇચ્છા તો નથી રાખતો. હું તો કેવળ એટલું જ માગું છું કે આ ફાટેલો અંચળો બદલીને નવું શરીર ધારણ કરૂં. હવે તો આ શરીરથી સેવા નહિ થઇ શકે. ઇચ્છા તો એટલી જ છે કે ફરી વાર આ જ ભારતવર્ષમાં જન્મ લઇને દેશની સેવા કરૂં."

*   *   *

મૃત્યુને દિવસે જ, એક જ પહોરની આવરદા બાકી રહી હતી ત્યારે રાજા રામપાલસિંહજીનો તાર, તબીયત કેમ છે તેની પૃચ્છા કરતો, આવી પહોંચ્યો. જવાબમાં સ્વામીજીએ લખાવ્યું કે "હવે તો નવો અવતાર ધરીને શુદ્ધિનું બાકીનું કામ ખલ્લાસ કરવાની જ અભિલાષા છે."

એ રીતે અવસાન દેવનાં પગલાંના ધબકારા એ ભવિષ્યદર્શીના કાનમાં સંભળાતા હતા. સહુ અજાયબ થતા હતા કે જીવનભરના મહાન આશાવાદીને અંતરે આજે આ નિરાશાનો ધ્વનિ કયાંથી ? પરંતુ એ નિરાશા નહોતી. કાળના પડદા વીંધતી સમર્થ દૃષ્ટિ હતી.

૧૯

ધર્મવીરને છેલ્લી વંદના

કોમી અવિશ્વાસ અને પરસ્પર વિનાશનો એ દાવાનળ પ્રસરતો પ્રસરતો ૧૯૨૬ મા વર્ષની સંધ્યાએ જાણે કે ઘડીવાર ઓલવાઇ ગયો છે. કલકત્તામાં પરસ્પરનાં લોહી રેલાવીને થાકેલા હિન્દુ–મુસ્લીમો જાણે કે ઐક્ય કરવાની ગુપ્ત વેદના અનુભવે છે. પ્રજા ગૌહટી મહાસભાની યાત્રાએ હલકી છે. તે વખતે ૭૧ વર્ષના સંન્યાસી શ્રદ્ધાનંદજી બિમારીમાં પથારીવશ પડ્યા છે. કેસરીસિંહ જાણે પાંજરે પૂરાયો છે. સંત મુસ્લીમ અન્સારીજી એની સારવાર કરે છે. મહાસભાને એ સંદેશો મોકલે છે કે "ઐક્ય કરવા માટે હું વિનવું છું."

ડીસેમ્બરની ૨૩ મી તારીખની સાંજ પડતી હતી. એની સારવાર કરનારા સેવકો આખી રાતના ઉજાગરાથી થાકીને આજુબાજુ ઝંપ્યા છે. એ વખતે અબ્દુલ રશીદ નામનો એક ૪૫ વર્ષનો મૌલવી જેવો દેખાતો મુસલમાન સાંજના ચાર વાગે કાળદૂત સમો આવીને ઉભો રહ્યો. કહે છે કે મારે શ્રદ્ધાનંદજીની સાથે મુલાકાત કરવી છે! ધર્મસિંહ નામનો સેવક બોલ્યો કે "સ્વામીજી બિમાર છે. પછી આવજે." બન્ને વચ્ચે રકઝક ચાલે છે. એવે સ્વામીજી સંડાસમાંથી ચાલ્યા આવે છે. એણે પૂછ્યું,

"ધર્મસિંહ, શું છે?"

"મહારાજ, એક મુસલમીન મુલાકાત કરવા આવ્યો છે."

"આવવા દેને ભાઇ! રોકે છે શા સારૂ?"

ધર્મસિંહ ઘણો અચકાયો. એ કાળદૂતના ચ્હેરા પર એણે કોઇ આફતના આંકડા ઉકેલ્યા. પણ સ્વામીજીના અતિથિધર્મ સામે એ નિરૂપાય બન્યો. ખુની અંદર આવ્યો. સૌમ્ય વાણીમાં સ્વામીજીએ એને કહ્યું કે "ભાઇ! આજ તો હું કમજોર છું. તમારી દુવાથી મને આરામ થઇ જશે. પછી બેલાશક તમે ધાર્મિક ચર્ચા કરવા પાછા આવજો."

અબ્દુલ ર.—મને પ્યાસ લાગી છે. પાણી પીલાવો.

ધર્મસિંહ એને પાણીની કોટડીમાં લઈ ગયો. પાણી પાઇને એ ગ્લાસ મૂકવા ભર્યો. એકલા પડેલા અબ્દુલે પોતાના ખીસ્સામાંથી રીવોલ્વર ખેંચી. બિછાનામાં સૂતેલા વૃદ્ધ સ્વામીજી ઉપર એણે ગોળી છોડી: એક બહાર! બીજો બહાર! અને સ્વામીજીની છાતી વીંધીને રૂધિર ધસવા લાગ્યું.

ધર્મસિંહ દોડયો. ખુનીની કમર પર બાઝી પડયો. પણ ખુનીના હાથ છૂટા હતા. હજુ એ અતૃપ્ત હતો. એણે ત્રીજી ગોળી છોડી. પછી ચોથી! સ્વામીજીની જીવન-લીલા સંકેલાઇ ગઇ. શ્રદ્ધાનંદજીના પ્રશાન્ત દેહ પર જાણે કે જગજ્જનનીનો કરૂણાળુ હાથ ફરવા લાગ્યો. એ મૃત્યુંજયના મ્હોંમાંથી અરેરાટી કે વેદનાનો એક ઉચ્ચાર પણ નહોતો નીકળ્યો.

દરમીઆન ધર્મસિંહ અને અબ્દુલ રશીદ વચ્ચે તો ઝપ્પાઝપ્પી જામી પડી. ખુનીએ પોતાના હાથ છૂટા હોવાથી પાંચમી ગોળી ધર્મસિંહ પર છોડી. વીર ધર્મસિંહનો પગ ખોટો પડી ગયો. એમાંથી લોહી ધખધખવા માંડયું. બીજો હોત તો બેહોશ બનત. પણ સ્વામીભક્ત ધર્મસિંહે યુદ્ધ ન છોડયું. કોલાહલ થઇ ગયો. બન્ને જણા પટકાયા. ત્યાં તો ધર્મપાલ નામનો ગુરૂકુલનો બહાદૂર સ્નાતક દોડયો આવ્યો. ખુનીએ છઠ્ઠો બહાર કરવા ઘોડો દાબ્યો. પણ દૈવગતિથી ગોળી ન વછૂટી. ધર્મપાલે એને અરધો કલાક સુધી ચાંપી રાખ્યો.

પોલીસ અધિકારી આવી પહોંચ્યા. ખુનીની જુબાની લીધી. એણે એકરાર કર્યો કે "હા, એ કાફરને મારીને હું બેહિસ્તમાં જઇશ. મને ત્યાં હુર મળશે !"

પા કલાકમાં દાવાનળને વેગે દિલ્હી નગરીમાં આ સમાચાર પ્રસરી ચૂક્યા. લાખો હિન્દુઓનો માનવ-સમુદ્ર સ્વામીજીના નિવાસ-સ્થલની ચોગમ છલકવા લાગ્યો. એક જ ઉચ્ચાર-અને કતલ ફાટી નીકળત. હિન્દુઓની વેદના તે ઘડી મુસ્લીમ કોમ પર શું શું ન કરી શકત ! પણ આખરે એ તો હિન્દુઓનું હૃદય ! નેતાઓએ દુવાઇ પોકારી કે "સાવધાન ! સંયમ ગુમાવશો નહિ. વીર-મૃત્યુને શોભે તેવી રીતનું વર્તન કરજો !"

મેદની શાંત પ્રાર્થનાને પંથે ચડી ગઇ. સ્વામીજીના મૃતદેહની સ્મશાન સવારીની તૈયારી થઇ. તા. ૨૫ મીની પ્રભાતે બે લાખ નરનારીઓ ભજન-કીર્તન કરતાં, ઝાલરો બજાવતાં પોતાના ધર્મવીરને દહન દેવા ભેળાં થયાં. ચક્રવર્તીઓ પણ ઇર્ષ્યા કરે એવું એ અંતિમ માન હતું. યોગીવરને ઉઘાડે મુખે આસન પર બેસારવામાં આવ્યા હતા. અને જનતા એ મૃત્યુંજયની સમાધિસ્થ કાયાનાં છેલ્લાં દર્શન લેતી હતી.

નિશાળો ને કોલેજો બંધ થઇ હતી. પ્રજાએ હડતાળ પાડી. માનવ-સાગરની ભરતી વધતી ગઇ. વાહન વ્યવહાર અટકી પડયો. પ્રત્યેક રેલગાડીમાંથી પ્રજાજનોના પ્રચંડ મોજાં ઉછળતાં આવ્યાં. અગીઆર વાગે સવારી ચાલતી થઇ. શેરીએ શેરીએ ને માર્ગે માર્ગે, મકાનોના માળ પરથી પ્રજાની આર્ય માતાઓ પુષ્પોના પુંજો વરસાવી રહી છે. કોટયાધિપતિઓ ને અંકિચનો, તમામ આ ભવ્ય મૃત્યુને માન દેવા પડખોપડખ ઉભીને વંદના કરી રહ્યાં છે.

પત્થરો ફેંકાયા

મુસલમાન છોકરાઓએ સવારી દરમ્યાન બે વખત સ્વારી-

મીજીની પાલખી પર પત્થરના ઘા કર્યા. પોલીસે તેને પકડ્યા. પણ હિન્દુઓએ પોલિસને વીનવણી કરી કે "છોડી દો આજ સ્વામીજીના મૃત્યુ નિમિત્તે કોઇને પીડન ન હોય !" એ પરથી એ ઝનૂનીઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા. ૧૧થી પોણા પાંચ બજ્યા સુધીની આ સવારીમાં ફક્ત આ સિવાય અન્ય ક્યોય ઉપદ્રવ ન મળે. આખે માર્ગે પુષ્પોની અવિરત વૃષ્ટિ ચાલુ જ હતી. અને મૃતદેહના મુખમંડલ પર જાણે હમણાંજ બોલશે એવી જીવન ભવ્યતા છવાઇ રહી હતી. જાણે કે એ તો મૃત્યુ મરી ગયું હતું. સ્વામીજી નહોતા મર્યા.

પાંચ વાગે એ મૃતદેહ સ્મશાન–ભુમિ પર પહોંચ્યો અને લાખો મર્ત્ય જનોની વંદના સ્વીકારતો સ્વીકારતો એ ક્ષત્રિવર શહીદીનો મુગટ માથે ધરીને ચિતાની જ્વાલાઓનાં રચાયલા સ્વર્ગ–સિંહાસન પર ચડી અદ્રશ્ય થયો. ક્ષત્રિવીર પથારીમાં પડયાં પડયાં મૃત્યુને શરણ થવામાં યુગયુગો થયાં જે માનહાનિ સમજે છે, તે માનહાનિમાંથી આ ક્ષત્રિયને પણ વિશ્વંભરે બચાવી લઇ વીર મૃત્યુને વરવાનો સુયોગ આપ્યો. સીત્તેર વર્ષના એ સમરાંગણની આ રોમાંચકારી કથા, એના મૃત્યુ થકી ન વિસરાય તેવી બની ગઇ. માતાઓ બચ્ચાંને ખોળામાં સુવાડી પયપાન સાથે સોંચે, અને પારણાની દોરી તાણતી હાલરડાંમાં ગાય, એવી ઘણી ઘણી વીર–ગાથાઓમાં આ મૃત્યુ આજ વધારો નોંધાવે છે.

મૃત્યુંજય શ્રદ્ધાનંદજી

અમર તું મરણે રે, ધન્ય શ્રદ્ધાનન્દ સ્વામી !
ધર્મને કાજે રે, પ્રાણ દીધા તેં નામી !

જીવન જીવી જાણ્યું પરાર્થે, મરી જાણ્યું પણ તેવું;
ધર્મધજા ફરકાવી, વીરા ! તેં દેશનું દીધું દેવું !

અમર તું મરણે રે !

(છેલ્લું દર્શન)

તુજ મૃત્યુના મૂક સંદેશા, ઘરઘર ભારત ઝીલો;
વીરા ! પુણ્ય કથા એ અદલ તુજ યુગયુગ શૌર્ય ખીલો !

અમર તું મરણે રે, ધન્ય શ્રદ્ધાનન્દ સ્વામી !
તુજ પુણ્ય સ્મરણે રે, શીશ રહો અમ નામી !

(ખબરદાર)

૨૦

રામાયણની રહસ્ય–કથા

સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિમાં પણ એ સાધુવરનાં પગલાં આજથી એક વર્ષ પર પડેલાં. તે હજુ જાણે કે લીલાં લીલાં જ લાગે છે. ૧૯૮૨ની મહાશિવરાત્રિના દિને, મહર્ષિ દયાનંદના શતાબ્દી–ઉત્સવ પર ટંકારાની યાત્રાએ પોતે આવ્યા હતા, અને વીસ હજાર આંખોએ સાક્ષી પૂરી છે કે એ કાંચનવરણી પ્રચંડ કાયા 'ડોલતા ડુંગર' સરખી દેખાતી હતી. ઉત્સવની સમસ્ત કાર્યવાહી દરમીઆન એ મુખમુદ્રા પર કોઇ અવર્ણનીય શાંતિ છવાઇ રહેતી. પોતે મૌન મુખે, નેત્રો નીચાં ઢાળીને જ બેસતા હતા. આખરે એક દિવસ એ મૌન તૂટી પડ્યું. ઉત્સવમાં એકઠા થયેલા રાજપૂતોમાંથી એવો આગ્રહ ઉઠયો કે "સ્વામીજી કાંઇક બોલે તો સારૂં."

"મેં ક્યા બોલું?" કોઇ ઉંડી વેદનાને સ્વરે સ્વામીજીએ ઉત્તર દીધો, "મૈં કિસ્કી સામને બોલું? મૈંને તો સૂના થા કે સૌરાષ્ટ્રમેં બહુત ક્ષત્રિયો બસતે હૈ. મગર મેં ઇધર કોઇ ક્ષત્રિ દેખતા નહિ હું?"

પાંચ હજાર ક્ષત્રિયોની સામે, આ શબ્દ–બાણો વછૂટ્યાં. સંન્યાસીની એ વેદનામય મુખમુદ્રા સામે મીટ પણ માંડી

શકાઇ નહિ. ફરી વાર એ મૌન ચાલું થયું, અને છેક ચોથે દિવસે એમના મુખમાંથી ગંગાના પ્રવાહ સરખી રામાયણ–કથા રેલી. ક્ષત્રિઓની ગીતા એ રામાયણ : અને એ કથાકાર–કંઠ પણ ક્ષત્રિવર શ્રદ્ધાનંદનો : બન્ને સંયોગ મળતાં, બુલંદ સ્વરનું કોઇ મહાસંગીત બંધાઇ ગયું. સાત હજાર શ્રોતાજનો ઉપર ચુપકીદીનો કોઇ મંત્ર જાણે છંટાઇ ગયો અને દોઢ કલાક સુધીની અખંડ નિસ્તબ્ધતા વચ્ચે જે પુનિત વાણી–પ્રવાહ વહેતો રહ્યો, તે ‘ સૌરાષ્ટ્ર ’ પત્રમાં નીચે મુજબ ઝીલાયો છે :

“પુરૂષવરો (Supermen)ના પૂજક સાધુ વાસવાણી તેમના એક વ્યાખ્યાનમાં જગતના પુરૂષવરોની નામાવલિ ગણાવતા હતા. તેમણે બુદ્ધ અને મહાવીર, કૃષ્ણ, ક્રાઇસ્ટ અને કોન્ફ્યુશીયસ, મહમ્મદ, નાનક, કેશવચંદ્રસેન અને રાજા રામમોહનરાય વગેરે કેટલાંયે નામો ઉચ્ચાર્યાં; પણ તે એક નામ ચુકી ગયા. વાસવાણીજીના શ્રોતૃવર્ગમાંથી એક મુસલમાન બિરાદરે ખડા થઇ તે નામ સૂચવ્યું કે “સાધુજી, આપે બધાં નામો ગણાવી દીધાં; પણ સૌથી વિશેષ જ્યોતિર્મય રામચંદ્રજીનું નામ આપ ચુકી ગયા. રામચંદ્ર જેવા આદર્શ પુરૂષ (Idealman)ના દર્શન મેં જગતના સાહિત્યમાં ક્યાંય નથી કર્યાં.’ વાસવાણીજીએ પોતાની સરતચુક સુધારી અને રામચંદ્રજીનું નામ જગતના એક આદર્શ પુરૂષ તરિકે જનતાને સંભળાવ્યું.

*

હું પોતે તો રામાયણનો ભક્ત છું. મારા જેવા ભક્તને એક વખત રામાયણ ઉપર મુગ્ધ એવા એક અંગ્રેજ અફસર મળી ગયા. તેમણે રામાયણનું અંગ્રેજીમાં ભાષાન્તર કરેલું છે. એ સજ્જને મને કહ્યું કે ‘જગતના વાંગ્મયમાં રામ જેવું પાત્ર મને ક્યાંય નથી લાધ્યું. હું ધર્મે ખ્રીસ્તી છું, જીસસનો અનુયાયી છું; પણ એ છતાં યે, રામચંદ્રને એક હિન્દુભક્ત જેટલા ભાવથી હુ પૂજું છું. તમે રામચંદ્રને મર્યાદા–પુરૂષોત્તમ કહો છો; હું પણ તેમને પુરૂષોત્તમ જ

કહું છું. અને રામચંદ્રજીનું બયાન જેમાં ગવાયું છે, તે રામાયણ તો મને જગતનું અદ્વિતીય મહાકાવ્ય જ લાગ્યું છે. રામ અને રામાયણના પરિચયે મારી જીન્દગી સાર્થક થઇ છે.'

*

"એવા અદ્ભુત રામાયણની અપૂર્વતાઓ અને ભવ્યતાઓ હું આપને પૂરેપૂરી કઇ રીતે બતાવી શકું? એ આદર્શ પુરૂષ, એ મર્યાદા પુરૂષોત્તમ, એ રામચંદ્રના જીવનની મનોહરતા હું આપને કઇ રીતે પૂરેપૂરી બતાવી શકું? રામાયણના મહાસાગરમાં સંઘરાયેલી ઝવેરાત આપની સમક્ષ પૂરેપૂરી ખુલ્લી મૂકી શકું એવો મને વિશ્વાસ નથી. એ છતાંયે હું કથા વાંચવાનો બીનઅનુભવી આપની પાસે રામાયણની કથા વાંચવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

*

"હિન્દુ સમાજની રચના ઉપર સૌથી વિશેષ પ્રકાશ તો રામાયણના કર્તાના નામમાંથી નીતરે છે રામાયણના કર્તા ઋષિ વાલ્મિકી કોણ હતા? વાલ્મિકી તેમના પૂર્વાશ્રમમાં ભીલ હતા. અને તેમના ગુણ અને કર્મથી ઋષિ બન્યા હતા, એ રામાયણનો પ્રથમ બોધ છે. આજે હિન્દુ સમાજમાં માણસનો વર્ણાશ્રમ તેના જન્મ ઉપર આધાર રાખે છે; આજે અંત્યજને ઘેર અવતરેલા બાળકને હિન્દુના મંદિરમાં પગ મૂકવાનો અધિકાર નથી; પણ રામાયણ તો પુકારી પુકારીને કહે છે કે ભીલ પણ બ્રાહ્મણ બની શકે છે. રામાયણ આજના પતિત હિન્દુ સમાજને સદ્બોધ પાઠવે છે કે વર્ણ જન્મ ઉપર નહીં, પણ ગુણકર્મ ઉપર અવલંબે છે.

*

"રામચંદ્રના પિતા દશરથરાય ત્રણ પત્નિઓ કરે છે; હિન્દુ ધર્મનો એકપત્નિવ્રતનો આદર્શ ચુકે છે. અને તેનું પરિણામ શું છે? રામચંદ્રજીનો વનવાસ. પછી રામાયણના નાયક રામચંદ્ર જીવનભર એકપત્નિવ્રત આચરે છે. એમ

રામાયણમાંથી તમામ હિન્દુઓને માટે એકપત્નિવ્રતનો અચળ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત થયો છે. આજે કેટલા યે હિન્દુ રાજવીઓ એ સિદ્ધાન્તનો ભંગ કરી અનેક પત્નિઓ કરે છે. અને તેનાં પરિણામ વિના અપવાદ કડવાં જ આવે છે.

*

"દશરથના દરબારમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવે છે. રાજા સિંહાસનેથી ઉઠી ઋષિના પાદનું પ્રક્ષાલન કરી વિશ્વામિત્રને આવકાર આપે છે. વિશ્વામિત્રને રાજસિંહાસને પધરાવી પોતે બે હાથ જોડી તેમની સામે બેસે છે; અને ઋષિજીની આજ્ઞા માગે છે. વિશ્વામિત્ર વેણ ઉચ્ચારતાં પહેલાં રાજાને વચનથી બાંધી લ્યે છે; અને પછી પોતાના યજ્ઞની રક્ષા કરવા રામ-લક્ષ્મણની જોડલી સાથે લઇ જવાની માંગણી કરે છે. દશરથ મુંઝાય, બન્ને બાળક રાજકુમારોને રાક્ષસોની સાથે લડવા મોકલતાં દશરથને જીવ નથી ચાલતો. મહર્ષિને વિનવ્યા કે 'આપ ફરમાવો તો હું મારૂં આખું સૈન્ય લઇને આવું.' વિશ્વામિત્રને રામ અને લક્ષ્મણનું જ યુગલ જોઇતું હતું. દશરથ રાજા વચનથી બંધાયા હતા; એટલે મન ન માનતાં છતાં તેમણે રામલક્ષ્મણને મહર્ષિની સાથે મોકલ્યા. આ પ્રસંગમાં એક વચનના આદર્શ મૂકાયો છે. સાચો ક્ષત્રિય વચનને કાજ તેનું માથું ઉતારી આપે. આજે એવા વચન પાળનારા ક્ષત્રિયો ક્યાં છે? આજે તો ક્ષત્રિય રાજાને તેના વચનની કશી જ કીમ્મત નથી રહી. સાચું ક્ષાત્રતેજ જ ક્યાંય નથી દેખાતું. એજ હિન્દુ જાતિના અધઃપાતનું મુખ્ય કારણ છે.

*

"બ્રહ્મચારી રામ અને લક્ષ્મણ તેમના બ્રહ્મચર્યના બળે હજારો રાક્ષસોને હણી, વિશ્વામિત્રના યજ્ઞની નિર્વિઘ્ન પૂર્ણાહુતિ કરાવે છે, અને પછી ઋષિજીની સાથે સીતાના સ્વયંવર-દરબારમાં જાય છે. સ્વયંવરમાં શિવધનુષ્ય તોડવાનું હતું. એ શિવધનુષ્યને બ્રહ્મચારિણી સીતાએ એક વખત રમતમાં સરળતાપૂર્વક ઉંચકેલું એમ રામાયણમાં વર્ણન છે. જે ધનુષ્ય સીતા

જેવી બાળકીથી ઉંચકી શકાયું, તેને આર્યાવર્તના સહુ રાજવીઓમાંથી કોઇ ન ઉંચકી શક્યું. લંકાપતિ રાવણ પણ ન ઉંચકી શક્યો. આખરે વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી રઘુકુલપતિ રામચંદ્રે તેને ઉંચકી તેના ટુકડા કરી નાખ્યા. એ પ્રસંગમાં બ્રહ્મચર્યનો પ્રતાપ ગવાયો છે. આજે આપણા જીવનમાં એ બ્રહ્મચર્યનું સ્થાન ક્યાં છે?

*

"સીતાએ શિવધનુષ્ય ફેરવી, બ્રહ્મચારિણીની શક્તિનો પરિચય દીધો, તેમ એ વખતની આર્યનારીના ઓજસનું એક બીજું જ્વલન્ત દૃષ્ટાન્ત રામાયણમાંથી મળે છે.

"દશરથ એક વખત યુદ્ધે ગયેલા, ત્યારે કૈકેયી તેમની સંગે સીધાવેલી. યુદ્ધ દરમ્યાન દશરથના રથની ધરી નીકળી ગઇ. કૈકેયીએ તેનો હાથ ધરીને સ્થાને રાખ્યો, રથને છાતીથી ટેકવ્યો, અને દશરથને વિજય અપાવ્યો. ભારતની દેવીઓ રણે ચડતી, અને વિજયો વરતી ત્યાં સુધી ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર હતો. એવી છેલ્લી રણચંડી ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇ પાકી. એક અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર લખે છે કે, 'જ્યાં સુધી ૧૮૫૮ના બળવાનો ઝંડો લક્ષ્મીબાઇના હાથમાં હતો. અને એ વીરાંગના યુદ્ધના વ્યુહો ગોઠવતી, ત્યાં સુધી અંગ્રેજોની તાકાત ન્હોતી કે બળવાખોરોને પાછા હઠાવી શકે. ત્યારે હિન્દી બળવાખોરોની તલવારથી અંગ્રેજોનાં ધડ ધડાધડ નીચે પડતાં અને એ શબોને પગ નીચે કચડી, વિજયવંત બળવાખોરો આગળ વધતા. પણ નાનાસાહેબે લક્ષ્મીબાઇના હાથમાંથી ઝંડો લઇ બીજાના હાથમાં સોંપ્યો. બળવાખોરોનો પરાજય થયો.'

"આજે ભારતવર્ષમાં કૈકેયી કે લક્ષ્મીબાઇઓ છે? આજે ભારતમાં રણચંડીઓ નીપજે છે? આજે સ્ત્રીઓની શી દશા છે? ગુજરાતમાં પડદો છે એ હું જાણતો હતો, પણ કાઠિયાવાડમાં યે પડદો છે એ હું ન્હોતો જાણતો. પડદો હિન્દુસ્થાનમાં

મુસલમાનોની સાથે આવ્યો છે. બારમા સૈકા સુધી ભારતવર્ષમાં પડદો ન્હોતો. તેરમા સૈકામાં પણ ભારતમાં પડદો ન્હોતો. ચૌદમા સૈકામાં એ હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યો અને પછી તો તમારા કાઠિયાવાડમાં પણ પેઠો. મુસલમાનો હિન્દુ સ્ત્રીઓને ઉઠાવી જતા, તેમના સામે લડવાની આપણી તાકાત ન્હોતી. એટલે સ્ત્રીની આબરૂનું રક્ષણ કરવા સ્ત્રી ઉપર પડદો પડ્યો. એમાંથી આજની નિર્બળ, નાતાકાત હિન્દુ પ્રજા જન્મી છે.

*

"દશરથ રાજાને વાનપ્રસ્થ લેવું હતું. તેમને રામચંદ્રનો રાજ્યાભિષેક કરી, તેમને શિર રાજ્યધુરા નાખવી હતી. પણ તે વખતે આજની જેમ despotic monarchy—આપખુદ એકહથ્થુ સત્તાનો જમાનો ન્હોતો. ત્યારે Ideal democratic monarchy—આદર્શ પ્રજાનિયંત્રિત રાજતંત્રનો યુગ હતો. દશરથ રાજાએ રાજ્યના પ્રજાજનોને બોલાવ્યા, ઋષિજનોને અને બ્રહ્મદેવોને તેડાવ્યા; અને તેમની સમક્ષ પોતાની ઇચ્છા રજૂ કરી, પ્રજાની અનુજ્ઞા મેળવી. રામચંદ્રજીનો રાજ્યાભિષેક ઠેરવાયો.

"આજે રાજાઓની રાણીઓને ઝનાનો છે. આજે રાજ્યાભિષેક થાય છે તે એક પુરૂષનો જ. સ્ત્રીનો—જીવનભર સાથે રહેનારી અર્ધાંગનાનો–રાજરાણીનો નહીં. હા, વિલાયતમાં રાજા જ્યોર્જ અને રાણી મેરી સાથે સિંહાસને બેસે છે; ત્યાં પતિપત્નિ બન્નેનો રાજ્યાભિષેક થાય છે. પણ ભારતવર્ષમાં અત્યારે તેમ નથી. રામયુગમાં આજના જેવી સ્થિતિ ન્હોતી. રામયુગમાં પુરૂષ અને સ્ત્રીનો બન્નેનો સાથે રાજ્યાભિષેક થતો. ત્યારે રાજ્યની ધુંસરી બન્નેને સાથે પહેરાવાતી.

"દશરથ રાજાએ રાજ્યાભિષેકના ખબર આપવા રામ અને સીતાને બોલાવ્યા. બન્નેએ પિતાની આજ્ઞાને શિર નમાવ્યું. રાજ્યાભિષેકની તિથિ ઠરી. રાજ્યાભિષેકની તે તિથિના આગલા દિવસે રામ અને સીતા બન્નેને ઉપવાસ કરવાની પિતાની આજ્ઞા થઇ. આગલી રાત્રે શિલાતલ ઉપર ઘાસની પથારીએ

સેવન કરવાનો બન્નેને આદેશ થયો. તે મુજબ રામ-સીતાના યુગલે આખી રાત્રિ તપશ્ચર્યામાં વીતાવી. રામયુગમાં પ્રજાપાલકને, રાજ્યધુરા ધારણ કરનારને, એટલો સંયમ આચરવો પડતો, એટલું તાપસ જીવન અંગીકાર કરવું પડતું.

"અને આજે? આજે એ તપશ્ચર્યાનો, એ સંયમનો આદર્શ ક્યાં રહ્યો છે? આજે રાજ્યાભિષેકને વખતે રાજકુમાર મદાંધ બને છે. રાજાને ન શોભે એવા જલ્સાઓ અને રંગરાગો માંડે છે. હમણાં જ કાશ્મીરમાં રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ ઉજવાય છે. અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે કે કાશ્મીરેન્દ્ર હરિસિંહે એ પ્રસંગે પાંચ લાખ રૂપિયા તો રંડીઓને અને નર્તિકાઓને નોતરવા પાછળ જ કાઢયા છે; અને એવો જ ઉડાઉ પચાસ લાખ રૂપિયાના ખર્ચનો ક્રમ ગોઠવ્યો છે. આજે આપણી એ દશા છે. આપણા રાજાઓમાંથી પ્રજાપતિની લાયકાત ગઈ છે. પ્રજાપાલક બનવાને જોઈતી તપશ્ચર્યા અને સંયમ તેમણે વણસાડયા છે રાજસંસ્થાનો માટે એ સ્વેચ્છાચારના અંતરમાંથી ભયંકર આગાહી ઉઠે છે.

*

"રામના રાજ્યાભિષેકના સમાચાર સાંભળી, રામચંદ્રની ઓરમાન માતા કૈકેયીના હૃદયમાં દ્વેષની હોળી પ્રગટી. રાત્રે હરખાતા હરખાતા દશરથ રાજા કૈકેયીને મંદિરે આવ્યા, ત્યારે કૈકેયીએ તેમની પાસેથી તેનાં લેણાં બે વાર માગ્યાં. રામચંદ્રને વનવાસ અને ભરતને ગાદીની કૈકેયીએ માગણી કરી. દશરથ એ સાંભળી મુર્છિત થયાઃ આખી રાત્રિ મુર્છામાં વિતાવી.

"પ્રભાતે પિતા દશરથને અને માતા કૈકેયીને પ્રણામ કરવા રામચંદ્ર કૈકેયીને મહાલયે આવ્યા. તેમણે પિતાને મૂર્છિત જોયા. રામચંદ્રે આજ્ઞા કરવા પિતાને આજીજીઓ કરી. તોયે પિતાજી કશું ન બોલ્યા. રામને પારાવાર ગ્લાનિ થઈ : પિતા કેમ બોલતા નથી? મારો અપરાધ શો છે? પિતા આજ્ઞા કરે

તો હું અગ્નિમાં ઉતરૂં, શિર કાપી આપું, સમુદ્રમાં પડું. પિતાની આજ્ઞા મેં કદિ ઉથાપી નથી, છતાં પિતાજી મારા ઉપર નારાજ કેમ છે ? રામ પિતાની પાસે થંભી ગયા.

"આખરે કૈકેયીએ તેના વચનની વાત સંભળાવી, અને દશરથના વચનને ખાતર ચૌદ વર્ષનો વનવાસ ભોગવવા ચાલ્યા જવા આજ્ઞા કરી. રામચંદ્રના મુખ ઉપર એક રેખાયે ન બદલાઈ. જેટલા આનંદથી તે પિતાને પાયવંદન કરવા આવેલા તેટલા જ આનંદથી તે પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચાલી નીકળ્યા. કશા જ ઉદ્વેગ વિના યોગીની નિસ્પૃહતાથી, રામચંદ્રે વસુન્ધરાનું રાજ્ય ત્યાગી, વનવાસ ભોગવવા વનનો માર્ગ લીધો.

"આ પ્રસંગમાં પુત્રધર્મ ઓપ્યો છે. રામ જેવા આજ્ઞાધારી પુત્રો આજે ક્યાં છે ?

*

"રામચંદ્રને વનવાસ મળ્યો ત્યારે ભરત તેમને મોસાળ હતા તે પાછા આવ્યા. તેમને રાજમુગટ પહેરાવવા કૈકેયીએ વાત્સલ્યપૂર્વક વિનતિ કરી. ભરતે રાજ્ય સ્વીકારવાની ના પાડી. માતાને તેના દુષ્કૃત્ય માટે ઠપકો દીધો. વડિલ બંધુ રામચંદ્રજીને પાછા તેડી લાવવા અયોધ્યાના નગરજનો સાથે તે ચિત્રકૂટ ચાલ્યા. રામે ભરતની એ પ્રાર્થના ન સ્વીકારી અને પિતાની આજ્ઞા મુજબ વનવાસ ભોગવવાનું જ પસંદ કર્યું. રામના એ અસ્વીકારથી શોકાન્વિત બની ભરત અને પ્રજા પાછા ફર્યાં. ભરતે રામચંદ્ર વનવાસથી પાછા ફરે ત્યાં સુધી તપશ્ચર્યા કરવાનો અને રાજસિંહાસને રામચંદ્રની પાદુકા સ્થાપી તેનું શાસન પ્રવર્તાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે નિશ્ચય મુજબ ચૌદ વર્ષ રામચંદ્રની પાદુકાના અનુચર તરિકે અયોધ્યાનું રાજતંત્ર ચલાવ્યું.

"ભરત જેવા ભ્રાતૃધર્મ પાળનારા બાંધવા આજે ભારતવર્ષમાં ક્યાં છે ?

*

"ભરત પ્રજાજનોની સાથે ચિત્રકૂટને માર્ગે જતા હતા. રસ્તામાં એક નદીને તીરે નિષાદ રાજા તેમનું સ્વાગત કરવા ઉભેલા. નિષાદ એટલે પંચમ એવી તે વખતની માન્યતાને અશાસ્રીય ઠરાવી, ભરત કુમાર નિષાદ રાજાને ભેટી પડયા. તેનું ભાવભર્યું સ્વાગત હોંસે સ્વીકાર્યું. વેદમાં ચાર વર્ણો બોધ્યા છે; પંચમના જેવો કોઈ પાંચમો વર્ણ હોઇ શકે જ કેમ ? ભરતે નિષાદ રાજાને અને તેમના લાખ્ખો ભીલોને ચતુર્વર્ણમાં લીધા અને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો.

"એ ભરતને પગલે ચાલનારા ક્ષત્રિયો આજે ક્યાં છે ? આજે સાત કરોડ અછુતો ભરત જેવા ક્ષત્રિય નૃપતિની વાટ જોઇ રહ્યા છે. અને એ અછુતોની સેવા તો કેટલી જબ્બર છે ? આપણામાં કદરદાની હોય, આપણે કૃતજ્ઞતામાં માનતા હોઇએ, તો તો એ અછુતોને, એ ભીલોને આપણે એક પળવાર પણ આપણાથી અળગા ન રાખી શકીએ, એટલો વિપુલ તેમનો ઉપકાર છે.

"હિન્દુ પતિનો ઇલકાબ પ્રજાએ એક પ્રતાપને જ આપ્યો છે. એ પ્રતાપની બધી ફોજ જ્યારે મુસલમાન શહેનશાહો સાથેની લડાઇમાં નાશ પામી, અને પ્રતાપ એકલો અસહાય બની ગયો, ત્યારે એ હિન્દુપત પાદશાહનું કોણે રક્ષણ કર્યું હતું ? અછુતોએ. એ કામઠાધારી ભીલોએ તેમના શબનો કોટ રચી મહારાણા પ્રતાપને સુરક્ષિત રાખેલા. ત્યાર પછી, શિવાજી મહારાજના જાનની રક્ષા કરનારા પણ અછુતો—મહારો જ હતા. તે ઉપરાં ગુરૂ તેજબહાદુરનું શિર જ્યારે દુશ્મનની તલવારથી કપાઈ જમીન ઉપર રઝળવા માંડયું, ત્યારે તેને જતનપૂર્વક ઉપાડી, પોલવાળી નાજુક ટોપલીમાં પધરાવી, ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ પાસે એ મસ્તકને લઇ જનાર અને ભક્તિપૂર્વક તેમના ચરણમાં એ શિર ધરનાર પણ એક ભંગી જ હતો. અછુતોની એવી એવી ઐતિહાસિક સેવાઓ છે. આપણે એ સેવાઓનો બદલો આજે કેવી રીતે વાળીએ છીએ ?

*

"રામચંદ્ર પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ચિત્રકૂટ છોડી, ભીષણ અરણ્યોની ભીતરમાં આગળ ચાલ્યા. રામચંદ્રને પિતાની આજ્ઞા હતી કે તેણે ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસની તપશ્ચર્યા કરવી. રામની સાથે સ્વેચ્છાએ વનવાસ સ્વીકારનારા લક્ષ્મણની પ્રતિજ્ઞા હતી કે પોતે ચૌદ વર્ષ સુધી વડિલ ભ્રાતા રામચંદ્રની સેવા ઉઠાવવી. રામચંદ્રની છાયા સરીખડાં સીતાજીએ વ્રત ધરેલું કે પોતે રઘુવીરને પગલે અનુસરી રઘુવીરની સાથે સર્વ પ્રકારની કઠોર તપશ્ચર્યા માંડવી. રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકીની ત્રિપુટિએ એ નિશ્ચય કેવી અડગ દૃઢતાપૂર્વક પાળ્યો, એનાં અનેક ઉદાહરણો રામાયણમાંથી સાંપડે છે. તેમાં સૌથી જ્વલંત ઉદાહરણ રામ અને સીતાના બ્રહ્મચર્યનું છે.

*

"સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું, ત્યાર પછી રામલક્ષ્મણ સીતાની શોધમાં ભટકતા ભટકતા વાનરોની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં આવી પહોંચ્યા. સીતાને પીઠ ઉપર નાખી આકાશ માર્ગે લંકા તરફ ચાલ્યો જતો રાવણ જ્યારે કિષ્કિન્ધા પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે, વાનરોનાં ટોળામાં સીતાજીનાં થોડાં આભૂષણો પડેલાં. તેમાં હાથના બાજુબંધ, કાનનાં કુંડળ અને પગનાં નૂપુર હતાં. વાનરરાજ સુગ્રીવે એ આભરણો રામચંદ્રના ચરણમાં ધર્યાં રામચંદ્રજી એમાંથી એકે ઘરેણાને ઓળખી શકયા નહીં. ઘરેણાં લક્ષ્મણે નીરખવા માંડ્યા :

नाहं जानामि केयूरम्, नाहं जानामि कुंडलम् ॥
नूपुरं चैव जानामि, नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥

"કેયુર કે કુંડલને હું નથી ઓળખતો; નિત્ય પાયવન્દન કરવાના નિયમને લીધે એક નૂપુરોને જ બરાબર ઓળખું છું.

"લક્ષ્મણ સીતાજીનાં માત્ર નૂપુરને જ ઓળખી શક્યા, અને રામચંદ્રજી કશું ઓળખી શકયા જ નહીં. એ બતાવે છે કે વનવાસના ચૌદ વર્ષ દરમ્યાન રામચંદ્રજીએ સીતાજીના

દેહ ઉપર નજર સરખી પણ ન્હોતી કરી. આવા બ્રહ્મચર્યે જ રામમાં રાક્ષસોનાં ધાડાંઓને હણવાની અને રાવણનાં માથાં રણમાં રોળી નાંખવાની તાકાત મૂકી. આજે યે એવો બ્રહ્મચારી નીપજે, તો દુનિયાને તેના બળથી તાજુબ કરી મૂકે. પણ એવું બ્રહ્મચર્ય ક્યાં છે?

*

"સીતાજી અશોકવનમાં એકલાં બેઠાં છે, રાવણ અને તેના અનુચર રાક્ષસો દરરોજ સીતાજી પાસે આવી અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી જાય છે, પણ સીતાજી ઉંચી નજર પણ કરતાં નથી. સતી સીતાજી ઉંચી નજર કરે તો રાક્ષસો બળીને ભસ્મ થઈ જાય; છતાં યે સીતાજી એમ શા માટે નથી કરતાં?

"હનુમાનજી સીતાજીની ભાળને અર્થે સમુદ્ર ઓળંગી લંકા નગરીમાં આવ્યા, અને કુદતા કુદતા અશોકવનમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યારે, સીતાજી રાક્ષસીઓની સતાવણી ચુપચાપ સહી લેતાં જોઈને હનુમાનજીને સવાલ થયો કે પળ માત્રમાં ત્રણે લોકને ભસ્મ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારાં સીતા મૈયા આ જૂલ્મ શા માટે બરદાસ્ત કરે છે? તેમણે રાક્ષસીઓને સીતાજીની પાસેથી કાઢી મૂકી, પોતાની સમસ્યાનો ઉકેલ માગ્યો. સીતાજીએ ઉત્તર દીધો :

"પુત્ર હનુમાનજી, મારા એકપતિવ્રતના પ્રભાવથી, મારા સતીત્વના તેજથી, હું રાવણને બાળીને ભસ્મ કરી શકું તેમ છું; પણ રામચંદ્રજીની ગેરહાજરીમાં હું મારો એ પુણ્ય સંચય ખર્ચી નાખવા નથી માગતી. રામચંદ્ર મારી પાસે ન હોય ત્યાં સુધી અશોકવનમાં જ રહીશ, અને તેમના નામની માળા જપીશ!"

"હનુમાનજીને સીતાજીનાં દર્શન કર્યો પછી, અને તેમના ઉપર ગુજરતો રાક્ષસોનો જૂલ્મ નીરખ્યા પછી, સીતાજીને એકલાં અશોકવનમાં મૂકી પાછા ફરવું ઠીક ન લાગ્યું તેમણે

સીતાજીના પગમાં માથું નમાવી આજીજી કરી કે "માતા, તમારૂં દુઃખ મારાથી નથી સહાતું, તેમ તમને એકલાં મૂકીને પાછાં ફરતાં મારો જીવ નથી ચાલતો. તમે મારી પીઠ ઉપર સવાર થઇ જાવ. તમને હું રામચંદ્રજી પાસે લઇ જાઉં.'

"સીતાએ એ ન માન્યું. તેમણે કહ્યું કે "મારા શરીરને રઘુવીર શિવાય કોઇનો સ્પર્શ થઇ શકે નહીં. રાવણે મને તેની પીઠ ઉપર નાંખી ત્યારે હું મુર્છાવશ હતી, એટલે લાચાર હતી. વીર હનુમાન, તમે સુખેથી સીધાવો. હું તો રામચંદ્ર લંકા આવી મને તેડી જાય ત્યાં સુધી અશોકવનમાં જ રહીશ અને તપશ્ચર્યા કરીશ.' હનુમાનજી સીતા મૈયાના પાદામ્બુજમાં ફરીવાર મસ્તક નમાવી ચાલી નીકળ્યા.

"સીતાજીની આવી બ્રહ્મચર્યભાવના અને આવી તપશ્ચર્યાને પરિણામે જ લવકુશ જેવા વીર શિરોમણિ પુત્રો પાકે : આજે સીતાજીના આદર્શનો એક સહસ્રાંશ પણ ભારતની મહિલાઓના આચારમાં દેખાય છે? એટલે જ ભારતવર્ષની આજે આ દુર્દશા છે.

*

"રાવણ પડયો. લંકામાં રામચંદ્રજીનાં વિજયની નોબતો વાગવા માંડી. સીતાજીને અશોકવનમાંથી ગાજતે વાજતે રામચંદ્રજી સમક્ષ તેડી લાવવામાં આવ્યાં. સીતાજીની વિશુદ્ધિ કરવા અગ્નિકુંડ રચવામાં આવ્યો. સીતાજી અગ્નિકુંડમાં પડી, તેમની પવિત્રતાની પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયાં. પણ રામચંદ્રજીએ સીતાજીનો હાથ ઝાલ્યો : 'ના, દેવી અમને તમારી ખાત્રી છે.' રામચંદ્રજીએ સીતાજીની પોતાની સાથે સિંહાસને બેસાડયાં. સીતારામની બેલડી સિંહાસને શોભવા લાગી. રામાયણ પુરૂં થયું.

"આખા રામાયણમાં-સમગ્ર રામચરિત્રમાં એક વસ્તુ ખાસ મનનીય છે. રામયુગમાં સ્ત્રીઓને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા હતી. સ્ત્રી પુરૂષના જેટલા જ અધિકાર ભોગવતી, એટલું જ

નહીં, પણ સ્ત્રી પુરૂષ કરતાં વધારે માનની હકદાર ગણાતી. રામાયણમાં સર્વત્ર સીતારામ લખાયું છે; ક્યાંય રામસીતા નથી લખાયું. પ્રથમ સીતા અને પછી રામ. આજે યુરોપ-જે સ્ત્રીબહુમાનને માટે દુનિયાભરમાં પંકાય છે, ત્યાં પણ સ્ત્રીઓને રામયુગ જેટલું ગૌરવવન્તું સ્થાન નથી. વિલાયતમાં આજે રાજા જ્યોર્જ અને રાણી મેરી બોલાય છે; પણ રામ-યુગમાં તો કોઇ સીતારામને બદલે રામસીતા બોલે તો મોટો અપરાધ મનાતો.

*

"રામચંદ્ર અયોધ્યા આવ્યા. અયોધ્યાને રાજસિંહાસને રામચંદ્રની પધરામણી થઇ. પહેલો દરબાર ભરાયો. લંકાથી સાથે આવેલા વાનર સુભટો દરબારમાં તેમની માનભરી જગ્યાએ બેઠા. એ સુભટોના સરદાર સમા મારૂતી પણ તેમને આસને બેઠા. રામચંદ્રજીએ એ સૌ સુભટોને તેમની વીરતાની કદરમાં ઇનામો આપવા માંડયાં. સૌને ઇનામોની નવાજેશ થઇ, પણ હનુમાનને કશું ઇનામ ન મળ્યું. સીતાજીને આ નીરખી અચંબો થયો. તેમણે પોતાના ગળામાંથી સાચા મોતીનો મહામૂલ્યવાન નવસરો હાર કાઢીને હનુમાનને આપ્યો. હનુમાનજીએ હારનું એક એક મોતી મ્હોં વતી તોડી, એને નીચે ફેંકી દેવા માંડયું. એમ પાંચ છ મહામૂલાં મોતી ટુકડા કરીને ફેંકી દીધાં. સીતાજી આ ન સમજી શકયાં. તેમણે હનુમાનને તેમ ન કરવા સૂચવ્યું.

"માતા, આપનો આ હાર મારે નકામો છે. હું એનું મોતી તોડી તોડીને એનું અંતર નિહાળું છું; પણ તેમાં મને કયાંય રામનામ નથી મળતું. અને જેમાં રામનામ ન હોય એવી કોઇ વસ્તુની મારે શી જરૂર છે ? ' હનુમાનનો એ ઉત્તર સાંભળી સીતાજી સ્તબ્ધ બની ગયાં.

આજે એવો હનુમાન ક્યાં છે એવો ભક્તશિરોમણિ મહાવીર કયાં છે ? મહર્ષિ દયાનન્દનું જીવન ઘણી રીતે

મર્યાદા પુરૂષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનને મળતું આવે છે; પણ રામચંદ્રને હનુમાન જેવો સેવક મળ્યો અને દયાનન્દને ન મળ્યો. એટલું દયાનન્દનું જીવનકાર્ય અધુરૂં રહ્યું છે.

"મહર્ષિ દયાનન્દના ઓ અનુયાયીઓ, ઓ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો, ઓ હિન્દુઓ, તમે દયાનન્દને ચાહતા હો, તમે હિન્દવટના ઉદ્ધારના કાર્યને સહાય કરવા ઇચ્છતા હો, તો તમે વીર હનુમાન જેવા સાચા સેવક બનો. રામની કે દયાનન્દની તસવીર પાછળ ઘેલા બનનારા ખોટા સેવકો નહીં પણ અંતરમાં રામનામ રાખનારા અને દયાનન્દનું જીવન-કાર્ય આપનાવી લેનારા સાચા સેવક બનો.

*

"રામાયણના મહાકાવ્યમાં, પુરૂષોત્તમ રામચંદ્રના જીવનમાં દરેકે દરેક પ્રકારનો જીવન-ધર્મ આલેખાયો છે; પણ આજે એ રામાયણનું પઠનપાઠન જ ચુકાયું છે, એટલે એમાં બોધેલા જીવનધર્મના આચરણનો તો અવકાશ જ કયાં રહે છે ? ભારતના ક્ષત્રિયવીરો, જે રઘુવંશના સંતાન હોવાનો તમે ગર્વ લ્યો છો તે રઘુવંશને દીપાવવાને તમે સાચા ક્ષત્રિય બનો; જે હિન્દુધર્મના રક્ષક તરિકે તમારાં ગૌરવગાન ગવાય છે તે હિન્દુધર્મની રક્ષા અર્થે તમે સાચા ક્ષત્રિય બનો, રામાયણમાં બોધેલો ક્ષાત્રધર્મ તમારા જીવનમાં ભરો. અને ભારતની દેવીઓ, રામચંદ્રનું અખું બળ સીતાને આધારે જ હતું, તેમ આજનું ભારતોદ્ધારનું કાર્ય પણ તમારા વિના—આર્ય મહિલાઓના સહચાર વિના—સિદ્ધ થવું અશકય છે. ઓ દેવીઓ તમે સીતા બનો, તમે લવકુશને જન્મ આપનારી વીર માતાઓ બનો, તમે હનુમાનને કુખમાં ધારનારી અંજનિ દેવીઓ બનો. આર્ય મહિલાઓ અને ક્ષત્રિયો, તમારા બન્નેના વર્ચસ્વ ઉપર જ ભારતના ઉદ્ધારનો આધાર છે."